

MIDDELEEUWSE
BEZITSVERHOUDINGEN
IN
NOORDOOST-FIVELINGO

P. N. Noomen

Inleiding

Midden in de (voormalige) gemeente Bierum lag het klooster Feldwerd, op de grens ervan het klooster Rozenkamp. Daardoor kunnen we beschikken over twee verhalende bronnen over de middeleeuwse geschiedenis van dit gebied: het heiligenleven van Hathebrand, de stichter van Feldwerd,⁽¹⁾ en de kloosterkroniek van Rozenkamp en Wittewierum.⁽²⁾ De meeste gegevens over deze streek danken we echter aan oorkonden⁽³⁾ en registers.

Deze oorkonden en registers handelen voornamelijk over het grondbezit van de locale en regionale adel en van de beide kloosters. Toch komen ook andere zaken aan de orde. Grondbezit nam in de agrarische maatschappij van de middeleeuwen

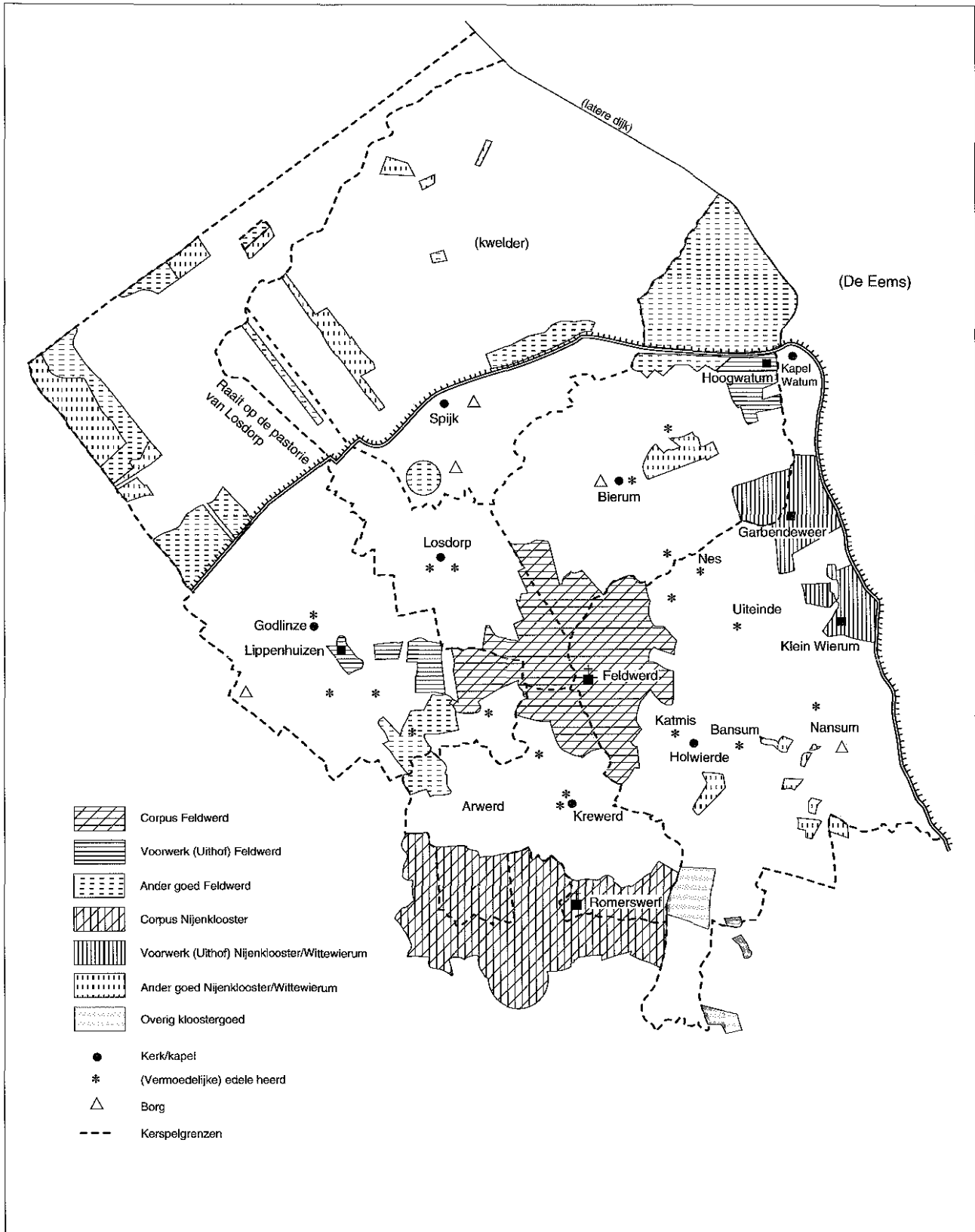
immers zo'n belangrijke plaats in, dat het verhaal over de rechten op de grond onwillekeurig ook allerlei andere sferen van het leven raakt: de geschiedenis van het landschap, van kerken en kloosters en de machtsverhoudingen in de dorpen. Dit opstel is deels chronologisch, deels thematisch. Na de vroege middeleeuwen en de kerkelijke organisatie worden de ontwikkelingen in de 12e en 13e eeuw behandeld, waarbij wordt "ingezoomd" op het dorpje Krewerd. Daarna worden verschillende lijnen doorgetrokken naar de late middeleeuwen, waarbij de hoofdelingen, de kloostergoederen, de rechterlijke organisatie en het bekleemrecht een aparte behandeling krijgen.

De vroege middeleeuwen

De oudste historische gegevens over het grondgebied van de gemeente Bierum kennen wij uit de administratie van de abdij Werden aan de Ruhr. Deze abdij dankt haar ontstaan aan de heilige Liudger, een Utrechtse geestelijke die aan het einde van de 8e eeuw in opdracht van Karel de Grote de kerstening ten oosten van de Lauwers ter hand nam. Deze kerstening ging hand in hand met de onderwerping van dit deel van de Friese landen aan het Frankische staatsgezag. Doordat Liudger tevens de eerste bisschop van Munster werd, maakten de Ommelanden en Ostfriesland later deel uit van dit bisdom. Als infrastructuur voor het missiewerk verwierven Liudger en latere Werdense abten een uitgebreid grondbezit in deze streken, onder andere door vrome schenkingen van Friezen.

Dit grootgrondbezit had verschillende functies. Aanvankelijk was waarschijnlijk belangrijk dat Liudger en zijn opvolgers hier een "pied à terre" op hun missiereizen kregen. Op Werdense grond, bijvoorbeeld in Garnwerd en Winsum in Hunsingo en in Oosterreide in de huidige Dollard, verzezen dan ook parochiekerken die tot de oudste van de wijde omgeving behoorden. Daarnaast was dit grondbezit economisch van belang. Bewaard gebleven goederenlijsten en rekeningen tonen dat de abdij wollen lakens en aanzienlijke sommen geld van haar pachters in de Ommelanden ontving. Op gezette tijden reisden de abt of zijn vertegenwoordigers naar onze streken om deze leveranties op te halen. In ons gebied - ik beperk me

nu tot de voormalige gemeente Bierum en de direct daaraan grenzende dorpen - lagen zo in Arwerd, Godlinze, Biesum, Farmsum, Enum, Leermens en rond Loppersum hier en daar aanzienlijke Werdense bezittingen. In Arwerd haalden de Werdense boden jaarlijks bij de pachters van de abdij 10 wollen lakens op, in Godlinze 12.⁽⁴⁾ Uit de registers van de abdij valt indirect af te leiden dat het landschap een geheel andere aanblik gehad moet hebben dan thans. Een buurschap als Arwerd bestaat tegenwoordig uit slechts drie of vier grote boerderijen. In de 11e eeuw woonden er daarentegen alleen al op Werdense grond negen boeren, die samen tenminste zeven bedrijven gebruikten.⁽⁵⁾ Deze wierde was in de volle middeleeuwen dus veel dichter bewoond dan nu. In plaats van de grote schuren van tegenwoordig moeten we ons eenvoudige woonhuizen van hout en vlechtwerk voorstellen, met een laag aangrenzend koehuis en met hier en daar verspreid op het erf schapenhokken, hooibergen en korenspiekers. Het bouwland zal grotendeels op en tegen de wierde aan hebben gelegen, terwijl verder het land in vooral hooi- en weiland lag. In het naburige Godlinze was relatief minder grond in handen van de abdij: hoewel het gebied veel groter is dan dat van Arwerd, telde dit dorp slechts zeven grondgebruikers op zes bedrijven die aan Werden pacht moesten betalen.⁽⁶⁾ De overige boeren zullen er op eigen grond of op land van andere grondheren hebben geboerd.

Het parochiewezen

De ontwikkeling van de kerkelijke organisatie kan slechts worden gereconstrueerd door gebruik te maken van allerlei gegevens uit latere tijd. Vooral gegevens die als een soort "gidsfossielen" voor veel eerdere tijd kunnen dienen, zijn daarbij bruikbaar. Zo kan het patronaats- of collatierecht (het recht de pastoor aan de bisschop ter benoeming voor te dragen) er op duiden dat de rechtsvoorgangers van degene die dit recht in later tijd bezat, ooit de kerk had gesticht en het grondbezit dat daarvoor nodig was had geschonken. Omdat de stichter en zijn rechtsopvolgers vaak ook aanspraken maakten op een deel van de tienden, die door de gelovigen aan de kerk werden betaald, kunnen ook gegevens over tienden soms informatie verschaffen over de kerkstichting. Een andere kerkjuridische regel was dat de parochianen van jongere parochies dikwijls in de moederparochie de kerkelijke rechtspraak, de zogenaamde *seend* (afgeleid van *synode*) moesten bijwonen. De seendkerken bieden daardoor ook aanwijzingen voor de oude parochieindeling. Aan de oudste seendkerken waren sinds de 12e eeuw dekens of proosten verbonden, die een deel van de seendrechtspraak uitoefenden. In afwijking van de officiële kerkrechtelijke regels waren dit in de Ommelanden vaak leken. Sommige hoofdelingenfamilies wisten de proosdijen in feite tot een erfelijk bezit te maken; zo bijvoorbeeld in Farmsum en Loppersum.

Verder zijn er de parochiegrenzen, die een aanwijzing kunnen zijn voor de ontwikkeling van de kerkelijke organisatie: een vuistregel is dat de moederparochie vaak groter is dan de dochter en dat een nieuwgestichte kerk vaak dichterbij de parochiegrens staat dan de moederkerk. Ook de parochielijsten die de bisschop van Münster bij verschillende gelegenheden liet samenstellen, met vermelding van de belasting die iedere kerk aan de bisschop moest afdragen, kunnen nuttige gegevens leveren: oudere kerken beschikten vaak over meer onroerend goed dan jonge en werden daarom hoger aangeslagen.⁽⁷⁾ Tenslotte zijn er de patroonheiligen. De heilige Nicolaas werd bijvoorbeeld pas in de 12e-13e eeuw populair, de heiligen Petrus en Paulus daarentegen beschermden in onze streek vaak zeer oude kerken. Combinatie van zulke historische gegevens maakt een - hypothetische - reconstructie van de ontwikkeling van het parochiewezen mogelijk. Met behulp van archeologische en bouwkundige bevindingen (bijv. de aanwezigheid van tufsteen, die na 1200 niet meer werd gebruikt) kunnen zulke reconstructies soms worden getoetst. Een volledige verantwoording van de ontwikkeling van de kerkelijke organisatie moet hier achterwege

blijven. Ik volsta met het trekken van de hoofdlijnen. Zoals Kooi elders in deze bundel uiteenzet, lagen de Vierburen (Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum) op de zuidelijke oeverwal van de Fivel; de oeverwal van de Eems, ten oosten van de huidige dijk, werd in de loop van de tijd gedeeltelijk weggespoeld. De oudste kerkelijke indeling paste zich bij deze landschappelijke geleiding aan: de Vierburen behoorden vanouds onder de seendkerk van Loppersum; Holwierde en Krewerd daarentegen vielen in de 14e eeuw onder het seendvest van Holwierde en bezochten in eerdere tijd de seend in de proosdijkerk van Farmsum. In Loppersum en Farmsum stonden dan ook de moederkerken van ons gebied. De beide "oerparochies" werden van elkaar gescheiden door de Lege Maar, dat ten westen van Arwerd naar het noorden stroomt en bij de Nes⁽⁸⁾ in de Heekt uitkomt. Beide kerken waren in de vroege middeleeuwen mogelijk door Liudger of door één van zijn opvolgers als bisschop van Munster gesticht. In Loppersum herinnert het patrocinium van de heilige Petrus en Paulus, aan wie ook de Domkerk in Munster is gewijd, hieraan.

In het seenddistrict Loppersum waren Leermens en Godlinze waarschijnlijk de oudste dochterkerken. De patrocinia van Donatus in Leermens en Pancratius in Godlinze⁽⁹⁾ en de grote tufsteenfragmenten passen daarbij. Van Leermens scheidden zich later Enum en Zeerijp af, van Godlinze Bierum, Losdorp en Spijk. Ten oosten van de Lege Maar werd als oude dochter van Farmsum waarschijnlijk al vroeg de St.-Stephanuskerk⁽¹⁰⁾ van Holwierde gesticht op een aparte wierde aan de Heekt tussen Bansum en Katmis. De parochie Marsum, die in later tijd juridisch met Holwierde nog één geheel vormde, was op haar beurt een dochter van Holwierde: de uitstulping van de parochie Holwierde langs de Heekt laat zien dat Marsum als het ware een "hapje" uit Holwierde neemt. In het zuidwesten is Jukwerd zo'n dochter van Holwierde. Opmerkelijk is hier dat de buurschap Romerswerf niet geheel aan Jukwerd is gekomen, maar dat het Holwierde is gelukt een deel van deze buurschap te behouden. Met de afsplitsing van de parochie van Krewerd-Arwerd aan het einde van de 13e eeuw - waarover straks meer - en met de stichting van de St.-Nicolaaskapel in Watum binnen de rest-parochie Holwierde kreeg de parochieindeling in ons gebied uiteindelijk haar definitieve vorm.

Wanneer de kapel van Watum precies gesticht werd is onbekend. Waarschijnlijk namen de omwonende boeren in deze verre uithoek van Holwierde daartoe het initiatief. Zij werd in 1475

De N.H. kerk van Holwierde toont duidelijk het gebruik van tufsteen in de Romaanse onderbouw uit de late elfde eeuw. Tussen 1350 en 1375 is de kerk ingrijpend veranderd in romano-gotische stijl. Deze kerk en die van Godlinze waren de eerste kerken in de regio. Zie ook hoofdstuk 2.

voor het eerst vermeld;⁽¹¹⁾ in 1499 blijkt zij over een eigen vermogen in de vorm van grondbezit in de nabijheid te beschikken.⁽¹²⁾ Een kapel was een kerkje, dat nog niet in alle opzichten zelfstandigheid genoot van de moederkerk binnen wier parochiegebied het gesticht was;⁽¹³⁾ bij opheffing van een kapel was het gebruikelijk dat haar goederen en rechten aan de moederkerk kwamen.⁽¹⁴⁾ Over dit laatste rees in 1568 een conflict tussen de kerk van Holwierde en de abt van Feldwerd, dat in Watum een belangrijk voorwerk had. De inkomsten uit het grondbezit van de kapel waren volgens de eerstgenoemden ontoereikend om een geestelijke te onderhouden. De kapel was daardoor buiten gebruik geraakt en het kapelleland van 32 grazen was bij het kerkeland van Holwierde gevoegd. De abt protesteerde hiertegen en bracht naar voren dat de stalling van koeien in de kapel een schande was. Hij verklaarde zich bereid de kapel door een kloosterling te laten bedienen, mits – en dat was waarschijnlijk het belangrijkste – het kapelleland aan Feldwerd zou komen. Hoe het proces afliep is niet bekend.⁽¹⁵⁾ Archeologisch onderzoek wees uit dat de kapel, die als seculiere kapel met een eigen vermogen oorspronkelijk niets met Feldwerd en het Feldwerder voorwerk te Watum te maken had, ook begraafrecht heeft gehad.⁽¹⁶⁾ Terwijl de oudste kerken in onze streek, zoals die

De twaalfde en dertiende eeuw

Na de Werdense registers zwijgen de bronnen enige tijd over onze streek. De goederen met een centrumfunctie in de Werdense administratie, zoals de hof te Groningen en de kerk van Winsum, werden aan het eind van de 13e eeuw afgestoten. Waarschijnlijk al veel langer was er een proces gaande, waardoor van veel pachtgoederen geen pacht meer werd betaald. De pachtinning was erg omslachtig: ieder jaar moest men vanuit Westfalen naar de Ommelanden reizen. Bovendien werden veel pachten als vaste renten opgevat; bij betaling in geld werd de reële betekenis steeds geringer, om tenslotte te verdwijnen. Opmerkelijk is dat in onze streek in enkele gevallen de namen van de Werdense pachters ook later weer opduiken. Zo was één van de boeren op Werdense grond in Arwerd in de 11e eeuw een zekere *Brunger in Ernavurd*, die met (zijn broer?) Siward jaarlijks 15 penningen moest betalen. Als tweehonderd jaar later, in 1325, inwoners van Fivelgo een verdrag sluiten over de wijze waarop de seend moet worden gehouden is daarbij een *Thys Brundzema van Ernevert* aanwezig, gezien zijn toenaam mogelijk een nazaat van Brunger.⁽¹⁸⁾ Ook voor Farmsum is er zo'n naamkundige

van Loppersum en Farmsum stichtingen van de bisschop waren, werden de jongere kerken vaak gesticht door één of meer aanzienlijken uit de streek zelf, die op grond van hun stichting en dotatie het collatierecht verkregen. Ook in oudere kerken, zoals Godlinze en Holwierde, kregen de (aanzienlijkste) parochianen na verloop van tijd trouwens een vèrgaande medezeggenschap, die in de late middeleeuwen als collatierecht werd opgevat.⁽¹⁷⁾ Hierna komt dit collatierecht in handen van leken nog nader ter sprake.

Terwijl men in de vroege middeleeuwen dus soms lange reizen moest maken voor de kerkgang, woonden in de late middeleeuwen de meeste gelovigen op hoogstens een half uur gaans van een kerk of kapel. Dit past ook bij de religieuze veranderingen die hadden plaatsgevonden. Aanvankelijk was de kerkgang een uiterlijk ritueel, terwijl veel van het oude "heidendom" bleef voortbestaan; later werd een persoonlijke vroomheid meer gewoon. Niet alleen met de groei van het aantal kerken, maar ook met de bouwgeschiedenis van de afzonderlijke kerken kan deze intensivering van het geloofsleven worden geïllustreerd. De noordmuur van de kerk van Holwierde toont beide kerkmodellen in één oogopslag: het kleine tufstenen kerkje uit de 11e eeuw is als het ware overwoekerd door de grote bakstenen kerk uit de 13e-14e eeuw.

continuïteit: in de 11e eeuw betaalden in Farmsum twee personen met de naam Rodbern een geldbedrag aan Werden, terwijl in 1271 een Hrodbern in Farmsum een versterkt huis bezat.⁽¹⁹⁾ Hierboven kwam ter sprake dat de agrarische bedrijven in de middeleeuwen een kleinere omvang hadden dan thans. Dan gaat het over de gebruikseenheden. Als we echter van de grondeigendom uitgaan, kan gesteld worden dat er van grote, nu en dan ook aanéengesloten domeinen sprake was, die uit meerdere bedrijven bestonden. Het genoemde Werdense domein in Arwerd is daarvan een voorbeeld en ook in de 12e en 13e eeuw kunnen dergelijke grote landgoederen getraceerd worden. De kern van de massieve blokken corpusland van de kloosters Feldwerd en Rozenkamp – waarover hierna meer – kan men beschouwen als de "bevroren" domeinen van de kloosterstichters. Weliswaar zal het kloosterland in de loop der eeuwen zijn uitgebreid en afgerond, maar vast staat wel dat de kern ervan uit de stichtingstijd stamt en door één of meerdere grootgrondbezitters ter beschikking is gesteld. Een nieuw gesticht klooster werd namelijk pas officieel erkend als het

voldoende grondbezit had om de kloosterlingen te voeden. Veel gegevens hebben we over het domein rond de buurschap Romerswerf. Daar woonde, zoals elders in dit boek wordt uiteengezet, rond 1200 Emo van Romerswerf. Hij wordt een man van adellijke geboorte genoemd. Tegen de zin van zijn zwagers bestemde hij zijn voorvaderlijk erfgoed tot klooster. Dat het hier om een aanzienlijke familie ging blijkt ook wel uit het feit dat Emo's gelijknamige neef in Parijs, Orléans en Oxford studeerde. Deze neef werd de eerste abt en slaagde erin het nieuwe klooster tot bloei te brengen en aansluiting bij de Premonstratenzer orde te verkrij-

Krewerd nader bezien

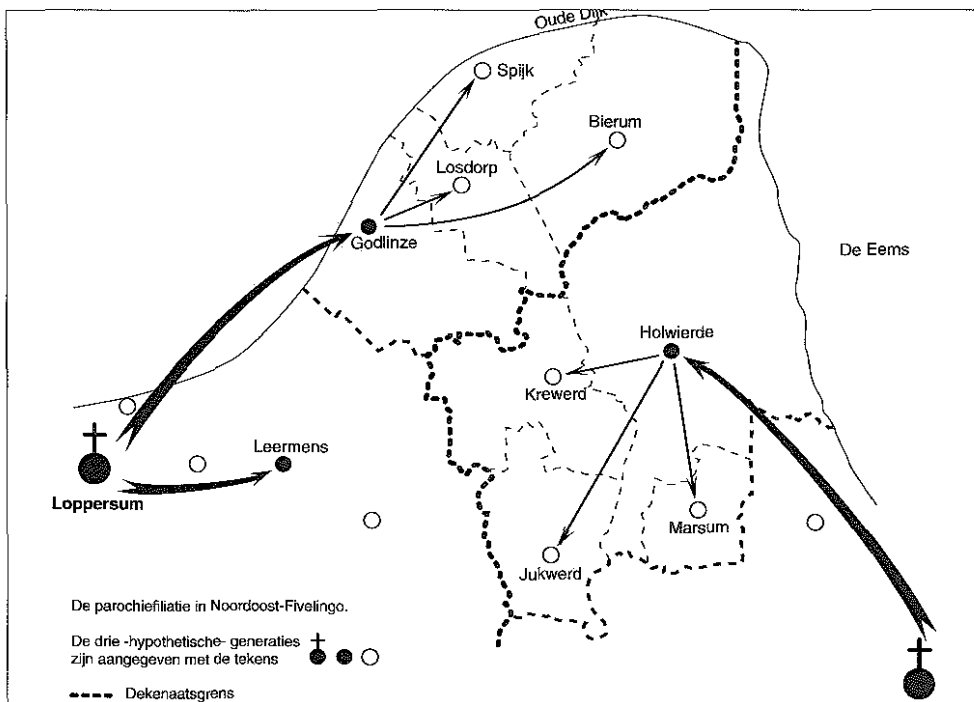
We kunnen met behulp van de kloosterkroniek van Wittewierum heel gedetailleerd de maatschappelijke positie van een adellijke familie uit Krewerd reconstrueren.⁽²²⁾ Het verhaal daarover illustreert tevens hoe we ons de stichting van jonge parochiekerkjes, zoals dat van Krewerd, moeten voorstellen. Een adellijke, rijke en wijze vrouw Tyadeke woonde in de 13e eeuw - een jaartal wordt niet genoemd - in deze buurschap, die toen nog deel uitmaakte van de parochie Holwierde. Haar zoon Menko trouwde met Tet, de dochter van Geiko, proost van Loppersum en diens vrouw Tialdis. Hun zoontje Menko stierf vervolgens, evenals Menko en Tet zelf. Beide Menko's werden in de kerk van het naburige kloostertje Romerswerf begraven. Allicht waren de "Van Krewerds" verwant met kloosterstichter Emo van Romerswerf; ook in latere tijd werden aanzienlijke leken vaak begraven in kloosters waarmee zij een bijzondere band hadden.⁽²³⁾ Nu ontstond onenigheid tussen de proostenfamilie van Loppersum en de familie van Krewerd: aan wie moest immers de aanzienlijke erfenis van het jonggestorven en schatrijke echtpaar komen? Een complicerende factor was nog dat zowel door de Loppersumer als door de Krewerder familie bij ernstige ziektes herhaaldelijk was beloofd dat ze vrome schenkingen aan het klooster Wittewierum zouden doen; bovendien had Tyadeke ooit beloofd dat ze in Krewerd een kerkje zou stichten op haar eigen grond en dat ze dat kerkje voldoende pastorieland zou schenken. Tegen deze beloften rees weer bezwaar van de kant van de familieleden van Tyadeke. Deze hele geschiedenis komt elders in dit boek aan de orde, zodat ik kan volstaan met de vermelding dat de kerkstichting uiteindelijk is doorgegaan. De parochianen en priesters van Holwierde gaven daarvoor toestemming, een toestemming die nodig was omdat de inkomsten van de moederparochie Holwierde

gen; nadat in 1213 de kerk van Wittewierum was verworven verhuisden de kanunniken daarheen, terwijl de nonnen op Romerswerf - dat voortaan Rozenkamp heette - achterbleven.⁽²⁴⁾ De religieuze aspecten van beide kloosterstichtingen kunnen hier achterwege blijven omdat ze in een ander opstel worden behandeld. Voor mijn vraagstelling is van belang dat zulke stichtingsverhalen, indien we ze combineren met de reconstructie van het kloosterland, een glimpje laten zien van de machtspositie en van de omvang van het grondbezit van enkele aanzienlijke families in onze streek in de 12e eeuw.⁽²¹⁾

zouden verminderen door het verlies van de buurschappen Arwerd en Krewerd, die samen een kwart van het grondgebied uitmaakten.⁽²⁴⁾ Als stichtster van de kerk verkreeg Tyadeke het collatierecht op de kerk: het recht de pastoor aan de bisschop ter benoeming voor te dragen. Van dit recht deed ze echter afstand ten gunste van de abdijs Wittewierum.⁽²⁵⁾

Het is interessant dit verhaal uit de kloosterkroniek te confronteren met gegevens van heel andere aard. Opvallend is dan dat in latere tijd niet de abt van Wittewierum, maar de Ripperda's van Oosterwijtwerd het collatierecht hadden. Er is een oorkonde, gedateerd 7 januari 1246, waarin een Haio Ripperda, *edele bezitter van de borgen Oosterwijtwerd en Dijkhuizen*⁽²⁶⁾ van de bisschop van Munster erkenning van het collatierecht verkrijgt op de kerken van Holwierde, Uitwierde, Jukwerd, Krewerd, Marsum en Tjamsweer. De bet-betovergrootvader van Haio, die teruggerekend dus in de 11e eeuw geleefd zou moeten hebben, zou deze kerken namelijk op zijn grond hebben gesticht opdat de dorpelingen gemakkelijker de sacramenten konden ontvangen. Alleen al uit de vermelding van Krewerd blijkt dat het hier om een vervalsing gaat: in Krewerd werd immers pas in de 13e eeuw een kerk gesticht. Waarschijnlijk hebben de Ripperda's het falsum in het midden van de 15e eeuw laten maken om de rechten die zij toen feitelijk uitoefenden of in ieder geval pretendeerden vast te leggen. Latere inscripties in de kerken van Krewerd en Oosterwijtwerd herhalen nog eens de pretentie dat de voorouders van de Ripperda's de stichters van de kerken in de wijde omgeving waren en benadrukken dat het collatierecht daarom aan hun borg te Oosterwijtwerd verbonden was.⁽²⁷⁾

De vraag die nu rijst is, of de Ripperda's mogelijk als afstammelingen of in ieder geval als rechtsopvolgers zijn te beschouwen van de erfgenamen van

Tyadeke, zodat de kerk inderdaad door hun rechtsvoorgangers gesticht zou zijn. Zij zouden de abt van Wittewierum dan te eniger tijd het collatie-recht ontfutseld kunnen hebben; of tenminste een vèrgaande medezeggenschap verkregen kunnen hebben.⁽²⁸⁾ Hoewel een zeker bewijs niet is te leveren, zijn er toch twee factoren aan te wijzen die er op kunnen wijzen dat het inderdaad zo is gegaan. Allereerst is er de afstamming van de Ripperda's van Oosterwijtwerd. In mannelijke lijn stammen ze af van de Ripperda's van Farmsum, maar via die lijn is er geen verband met Krewerd te vinden. Een verkenning van de vrouwelijke afstammingslijn levert meer op. In het midden van de 15e eeuw verkreeg Unico Ripperda de borgen Oosterwijtwerd en Dijkhuizen door zijn huwelijk met Ulske Ukena. Waarschijnlijk kwamen ook de aanspraken op de kerken van o.a. Krewerd en Tjamsweer van die kant: de vervalste oorkonde geeft namelijk duidelijk aan dat deze kerken bij de borgen Oosterwijtwerd en Dijkhuizen behoorden.⁽²⁹⁾ Ulske Ukena was een dochter van Focko Ukena en Hiddeke van Garreweer. De laatste was weer een dochter van Sjabbe te Garreweer;⁽³⁰⁾ haar moeder zou, volgens genealogische handschriften uit de 17e eeuw, Ulske hebben geheten en van vaderszijde goederen in Loppersum en van moederszijde in Oosterwijtwerd hebben geërd.⁽³¹⁾ Dat Loppersum in dit verband wordt genoemd is niet verwonderlijk: vanwege de door zijn vrouw Hiddeke ingebrachte machtspositie in deze streek - Garreweer en Dijkhuizen onder Tjamsweer en Oosterwijtwerd lagen alle in de proosdij Loppersum - was het Focke

Ukena gelukt van de bisschop van Munster de proosdij van Loppersum voor zijn zoon Sjabbe te verkrijgen, later bezaten zijn schoonzoons Unico Ripperda, Ewe Ewesma en Evert Sickinge en zijn kleinzoon Focko Ukena alias Ripperda die proosdij.⁽³²⁾ Behalve de goederen die ambtshalve bij de proosdij behoorden, bezaten zij bovendien rond Loppersum verschillende edele heerden.⁽³³⁾ Bij de borg Oosterwijtwerd behoorden in de 15e eeuw dus enige tijd juridische rechten - het collatierecht van Krewerd en de proosdij Loppersum - die in de 13e eeuw ook al enige tijd in één verwantschapskring berustten, namelijk in die rond Tyadekes zoon Menko en diens vrouw, de dochter van de proost van Loppersum. Rond de vervalste oorkonde en rond de waarde van het genealogische handschrift blijven er evenwel de nodige vragen. Zo staat wel vast dat de oudste generaties uit de genealogische handschriften onjuist zijn.⁽³⁴⁾ De globale strekking, namelijk dat de vele rechten van de borg Oosterwijtwerd het resultaat zullen zijn van vererving van verschillende kant, lijkt echter wel geloofwaardig. Ook blijft het een open vraag of het verhaal over de alliantie tussen de familie Van Krewerd en de proostenfamilie van Loppersum uit de kronieken van Wittewierum één van de historische kernen is van de latere genealogische traditie. Evenzeer lijkt het mogelijk dat door het vroegtijdig overlijden van de proostendochter en van Tyadekes zoon Menko de bezitsaccumulatie aanvankelijk niet is doorgegaan, maar in de loop van de 14e eeuw alsnog tot stand is gekomen. Ook elders in het Friese gebied zijn er voorbeelden van

adellijke families die generatie op generatie met elkaar huwelijken sloten en zo hun machtspositie en de onderlinge "vriendschap" versterkten.⁽³⁵⁾

De kroniekgegevens uit Wittewierum, de historisch vaststaande feiten uit de 15e eeuw, de vervalste oorkonde en de genealogische traditie overziend, lijken mij de volgende twee conclusies gerechtvaardigd. Ten eerste dat de 15e-eeuwse hoofdelingen van Oosterwijtwerd als rechtsopvolgers en misschien ook als nazaten beschouwd mogen worden van de verwantschapskring, waarin in de 13e eeuw het initiatief tot stichting van de kerk van Krewerd was genomen. Daarnaast kan worden geconcludeerd dat er in dit hoofdelingenmilieu, zowel in de 13e eeuw als in de 15e eeuw, de neiging bestond door het sluiten van huwelijken adellijke machtsposities in de streek tussen Loppersum en Holwierde - dus aan beide kanten van de proosdijgrens tussen Farmsum en Loppersum - te accumuleren. Ook de rechterlijke organisatie wijst trouwens op dit laatste, zoals straks nog ter sprake zal komen.

Ook al blijven de precieze genealogische details vaag, de continuïteit tussen het milieu van de weduwe Tyadeke in de 13e eeuw en de hoofdelingen van Oosterwijtwerd in de 15e eeuw wordt ondersteund door de reconstructie van de eigendomsverhoudingen in Krewerd aan het einde van de 15e eeuw. De kerk en de pastorie van Krewerd blijken over uitgebreid grondbezit te beschikken: het pastorieland ligt o.a. in een strook ten zuiden van het dorp langs de weg naar Holwierde, het kosterij- en kerkeland tussen Arwerd en Krewerd. In het dorp Krewerd⁽³⁶⁾ behoorde in de 15e eeuw alle grond die niet in handen was van de kerk en de kloosters Feldwerd en Rozenkamp, aan adellijke families uit de omgeving. Het belangrijkste waren de heerden Bonnema (K.01) en Steenhuisterheerd (K.02). Op beide rustten heerlijke rechten, waarover straks meer. De clauwbrieff van 1464 zegt daarover: *to Crewart sint twe heerde als Steenhuisterheerd, de provest Uniken ende Ewen Ewesma nu ter tyt to hoert unde Bunnema heert, de Evert Sickinghe, Egbart Rengers ende Luder Grovinghe nu ter tyd to hoert.*⁽³⁷⁾ Steenhuisterheerd, waar ooit het oudste of belangrijkste steenhuis van Krewerd zal hebben gestaan, behoorde in 1464 dus aan Ewe Ewesma en Unico Ripperda, die beiden met een dochter van Focke Ukena en Ulske van Wijtwerd waren getrouwd.

Op Bonnema, de andere heerd met heerlijke rechten, woonde in 1396 misschien *Bonno in Creawerth*, die in dat jaar tot één van de zes dijkrechters van Fivelgo werd gekozen.⁽³⁸⁾ In 1464 behoorden de

rechten van deze heerd dus aan drie personen, waarvan één, Evert Sickinghe, evenals Ewe Ewesma en Unico Ripperda getrouwd was met een dochter van Focke Ukena;⁽³⁹⁾ de andere twee waren Luert Grevinge en Egbert Rengers. In 1508 kreeg Bawe Ripperda,⁽⁴⁰⁾ een achternicht van de kinderloos overleden Evert Sickinghe, Bonnema mee bij haar huwelijk met Luert Kater.⁽⁴¹⁾ Ook nazaten van de andere twee in 1464 tot het redgerrecht van Bonnemaheerd gerechtigden, Luert Grevinge en Egbert Rengers, komen we later tegen met grondbezit onder Krewerd, zonder dat evenwel duidelijk is of dit grondbezit in verband stond met hun aandeel in het redgerrecht van Bonnema. Luerts kleinzoon Luert Abels Grevinge verkocht in 1520 een rente uit *synen anparth des halven herdes und steenhuses mytten andere husyngen synen anparth, staende und ghelegen to Creewert.*⁽⁴²⁾ De kinderen van Egbert Rengers kwamen rond 1477 in het bezit van een heerd *up de wierde,*⁽⁴³⁾ *an die noerdersyth vandt kerckhoff,*⁽⁴⁴⁾ met 32 gras en 2 gras *weerdland.*⁽⁴⁵⁾ Via hun moeder Bywe Tuwinga en hun grootmoeder His Fratema was deze heerd afkomstig van Hille Omteda, die aan het begin van de 15e eeuw leefde.⁽⁴⁶⁾

Hoe de precieze verhouding tussen Bonnema, Steenhuisterheerd en de eigendommen van Rengers en Grevinge was, blijft onduidelijk.⁽⁴⁷⁾ Zeker is wel, dat alle op en rond de wierde van Krewerd gelegen grond die geen geestelijk goed was, in hoofdelingenhand was en dat een aanzienlijk deel daarvan - Steenhuisterheerd en een deel van Bonnema - aan de drie schoonzoons van Focke Ukena van Oosterwijtwerd behoorde. Het land van Steenhuisterheerd en Bonnema vormde met dat van de kerk en de pastorie één groot massief blok, dat het dorp Krewerd vrijwel geheel omsloot en dat de helft van de parochie Krewerd en Arwerd besloeg.⁽⁴⁸⁾ Hoewel er, zoals gezegd enkele onduidelijkheden zijn en hoewel er zich in de loop van de eeuwen veranderingen kunnen hebben voorgedaan, ondersteunt de ligging van het kerkeland en het land van de hoofdelingen die pretendeerden dat hun voorouders ooit de kerk van Krewerd hadden gesticht, mijn veronderstelling dat zij afstammelingen of tenminste rechtsopvolgers zijn van de weduwe Tyadeke en haar erfgenamen. Men kan de nabijheid van het kerkeland en het hoofdelingenland zo zien als een illustratie bij het verhaal van de rijke weduwe die in de 13e eeuw in Krewerd een uit meerdere bedrijven bestaand landgoed bezat en die een deel van dit land bestemde voor de stichting van de kerk.

De hoofdelingen

In het voorgaande werd verhaald van de stichting van kerken en kloosters in de 12e en 13e eeuw. Als stichters vonden wij aanzienlijke leken, die als de voorgangers kunnen worden gezien van de latere hoofdelingen en borgbewoners in ons gebied. De belangrijkste instellingen en machtsposities die in de 14e, 15e en 16e eeuw en zelfs nog in latere tijd het leven in de streek ter weerszijden van de Heekt zouden bepalen, waren rond 1300 dan ook al aanwezig. In de volgende paragrafen worden deze instellingen en machtsposities behandeld: eerst de positie van de hoofdelingenfamilies, daarna het grondbezit van de kloosters. Tenslotte wordt aandacht besteed aan de rechterlijke organisatie en de rechtspositie van de grondgebruikers.

Wie het artikel van Feenstra in dit boek opslaat, ziet hoe de borgheren in de 16e eeuw en later – tot aan de Franse tijd – alles op alles zetten om de rechterlijke organisatie in zo veel mogelijk dorpen – met de bijbehorende invloed en inkomsten – in handen te krijgen. We moeten er evenwel voor waken dat beeld te gemakkelijk naar de middeleeuwen terug te projecteren. Veel belangrijker dan de rechterlijke organisatie was in de middeleeuwen de feitelijke macht en invloed die een persoon of instelling bezat. Grondbezit was daarbij uiteraard van het grootste belang, en dat was grotendeels in handen van kloosters en hoofdelingen. Daarnaast speelden eer en aanzien een grote rol: een klooster had door de gebeden van de kloosterlingen en de aanwezigheid van relieken een relatie met het heilige, de adel liet zich voorstaan op zijn – eventueel gefingeerde – afstamming. Zowel dit prestige, als het grootgrondbezit verschafte kloosters en edelen macht. Rechtspraak ontbrak niet, maar was van minder belang dan in later tijd. Edelen en kloosters losten hun onderlinge conflicten vaak met geweld op: door privé-oorlogjes of vetes, of door dreiging met geweld. Dorpsbewoners en pachters fungeerden als vetehelpers. Sommige hoofdelingen huurden zelfs "ruiters" en "wapendragers" in. De vader van Hathebrand, de stichter van Feldwerd, zou zo in de 12e eeuw als wapendrager (*armiger*) bij een edelman in Usquert hebben gediend. De vetes zijn in het verleden vaak getypeerd als een inbreuk op het recht;⁽⁴⁹⁾ tegenwoordig benadrukt men dat ze een onderdeel waren van het rechtssysteem. Vetes waren aan bepaalde regels gebonden en dienden om de feitelijke machtsverhoudingen vast te stellen.⁽⁵⁰⁾ Ze waren zo een middel tot oplossing van belangentegenstellingen, dat naast en niet in strijd met het recht functioneerde.

Pas in de 13e eeuw zou onder invloed van de geestelijkheid langzaam de gedachte veld winnen dat

conflicten niet met geweld, maar voor het gerecht moesten worden opgelost. De hegemonie van de stad Groningen in de Ommelanden sinds het midden van de 14e eeuw bespoedigde deze ontwikkeling en drong het vetewezen terug. Als herinneringen aan de oude vetemaatschappij zijn de – in Groningerland inmiddels verdwenen – *mottes*, bulten of stinswieren te beschouwen, waarop ooit verdedigbare woontorentjes stonden. Een voorbeeld van zo'n motte was de bult die tot 1907 in Krewerd bij 't Noorn (K.11) lag. In de 14e eeuw beginnen zich in de bronnen de hoofdelingenfamilies duidelijker af te tekenen; de term *hoofdeling* zelf komt in 1358 voor het eerst voor.⁽⁵¹⁾ Achtereenvolgens komen hierna de hoofdelingen in Holwierde, Bierum en Godlinze ter sprake.

Holwierde.

In Holwierde zijn vanaf het begin van de 14e eeuw de families Bouteda en Ripperda min of meer continu te volgen. In 1317 was Eppo Bouteda – waarschijnlijk woonde hij op de Boutedaheerd in Holwierde – één van de aanzienlijkste inwoners van Fivelgo. Hij trad in dat jaar op als één van de rechters van Fivelgo, die betrokken waren bij het opstellen van de dijkbrief van het Zandt.⁽⁵²⁾ Ook ten aanzien van de jurisdictie in de rechtstoel Holwierde-Marsum had hij belangrijke rechten. In 1344 sloot hij daarover een overeenkomst met verschillende andere gerechtigden.⁽⁵³⁾ Eén generatie later, in 1375, is er weer sprake van een Bouteda in verband met Holwierde. Tevens krijgen we dan een glimp te zien van het milieu van de Bouteda's. Een Emo Boutata, die evenals Eppo een zegel blijkt te hebben, zegelde in dat jaar namelijk als getuige het testament van Peya Eelkama alias Ablama, de vrouw van Menko Bernama te Holwierde.⁽⁵⁴⁾ Peya was een rijke vrouw, waarschijnlijk van adellijke afkomst; zij had verwanten in Zandweer, Garsthuizen, 't Zandt en Farmsum. Volgens een veronderstelling van De Blécourt was Emo mogelijk een neef van Peya en had hij een zoon Eppo (Bouteda).⁽⁵⁵⁾ Deze laatste was in 1381 reeds overleden. In dat jaar biechtte de weduwe Siebern – eveneens een verwant van Peya – op, dat zij samen met Eppo door het opstellen van een valse akte de Waalkemaborg in Garsthuizen had weten te verwerven, die eigenlijk aan Peya had moeten komen.⁽⁵⁶⁾ De processtukken die naar aanleiding van Peya's testament en de fraude van Siebern en Eppo zijn geproduceerd, zijn een rijke bron voor de rechtsgeschiedenis van onze streek en ook voor de taal, het Fries, dat hier toen nog werd gesproken.

In de 15e eeuw zijn de Bouteda's - althans in mannelijke lijn - uitgestorven. *Bouteheert ende heerlicheit to Halwyrden mit alle den heerlicheiden in Halwyrder retscup ende mit alle den lande als de meyger dat bruket beyde bynnen ende butendykes* werd in 1469 namelijk bij een testamentaire beschikking van Hisse Ackinga, weduwe van Ditmer Rengers, nagelaten aan haar zoons Joan en Egbert Rengers.⁽⁵⁷⁾ Tot 1631 bleef Bouteda, inmiddels Boltenheerd genaamd, in handen van de erfgenamen Rengers. Ook toen nog behoorde er buitendijks land bij.⁽⁵⁸⁾ Samen met de grootte vormt dit buitendijkse land een sterke aanwijzing dat Bouteda niet met de Bouwteneerd (H.38) - pas recent zo genoemd - maar met Oldenbosch (H.29) moet worden geïdentificeerd. De eerste vermelding van grondbezit in Holwierde van de Rengersen en hun voorouders is uit 1412. Toen kocht Hisses vader Focke Ackinga *Kaminghe huus ende heem in den kerspele van Holwerde myt den rechte ende herlicheyden* van Hessel Tuinghe in de Marne.⁽⁵⁹⁾ Omdat er later geen sprake meer is van dit huis, is het waarschijnlijk dat het is opgegaan in één van de twee heerden, die de Rengersen later onder Holwierde bezaten: Bouteda en (tot 1442) Ballingeheem (H.41).⁽⁶⁰⁾ De Rengersen woonden niet zoals hun rechtsvoorgangers Bouteda in Holwierde, maar zij manifesteerden zich in de 15e eeuw herhaaldelijk in deze omgeving door hun grondbezit en door de daaraan verbonden rechten. Toch werden zij in Holwierde uiteindelijk niet de belangrijkste hoofdelingen: evenals in de omliggende dorpen wisten de Ripperda's, die in de parochie Holwierde "wortels" hadden die tot in de 13e eeuw teruggingen,⁽⁶¹⁾ die positie te verkrijgen. In de genoemde oorkonden van 1344 en 1375, waarin Bouteda's in Holwierde worden genoemd, treedt naast hen al een Ripperda op. In het kerspel Holwierde treedt de rivaliteit tussen de Rengersen en Ripperda expliciet aan de dag in 1429 als de pastoors van Groningen en Appingedam er samen met enkele Groninger patriciers als scheidslieden aan te pas moeten komen om een geschil te beslechten tussen Ditmer Rengers, die aanspraak maakte op *den retschap to Holwyrden*, op de uitoefening van de rechtspraak dus, en Hayo Ripperda van Farmsum, die daartegen protesteerde.⁽⁶²⁾ Uiteindelijk wisten de Ripperda's de hegemonie te verkrijgen en feitelijk de dorpsheeren van Holwierde te worden. In de 15e eeuw verwierven ze het merendeel van de aandelen in de rechtstoel Holwierde; in 1474 bevestigde de keizer dat (onder andere) deze rechten altijd ongedeeld bij de borg Farmsum zouden moeten blijven. Tot 1630 zouden ze in handen van de Ripperda's blijven.⁽⁶³⁾ Hoewel de Ripperda's geen rechtsopvolgers van de oorspronkelijke kerkstichters waren,⁽⁶⁴⁾ hadden zij

in de 16e eeuw het overwicht in de collatie. Illustratief daarvoor is dat op het gedenkbord van het uurwerk uit 1567 naast de namen van de pastoor en de kerkvoogden het wapen Ripperda is afgebeeld.⁽⁶⁵⁾

Bierum.

De belangrijkste adellijke machtspositie in de Vierburen (Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum) was ongetwijfeld die van de hoofdelingen in Bierum. De middeleeuwse gegevens over hen zijn schaars. Hoewel er in de 15e eeuw sprake is van verschillende personen die hier veel goederen en rechten hadden, blijkt pas rond 1500 dat er te Bierum één familie een dominerende positie had. In een lijst van kloosters, dorpen en heerschappen, die de stad Groningen schatting moesten betalen, wordt apart van het dorp Bierum, dat 20 Rijnse guldens moest betalen, Gaeyke Syppens toe Berum voor 15 gulden aangeslagen.⁽⁶⁶⁾ Een kleinzoon van hem is waarschijnlijk Remmert van Berum, die vanaf 1536 voorkomt en die mogelijk bewoner was van de borg Luinga (B.01).⁽⁶⁷⁾ Ondanks de relatief late vermelding van de familie Van Berum is het goed mogelijk dat haar machtspositie de voortzetting is van een oudere, middeleeuwse machtspositie. Een eerste aanwijzing daarvoor vormt al de ligging van de kerk en de pastorie dicht tegen het borgterrein aan. Onwillekeurig rijst de vraag of hier een zelfde soort relatie tussen kerk en hoofdelingen bestond als in Krewerd.

Verschillende gegevens uit eerdere tijd maken het in onderlinge combinatie inderdaad waarschijnlijk dat in de 14e en vroege 15e eeuw de borg en het collatierecht van de kerk in handen van één familie zijn geweest. Vóór 1505 behoorde het collatierecht aan Jacob Grovens, die zijn goederen en rechten te Bierum had verkregen van zijn vrouw Eteke Sluchtinge, een dochter van Ebbe Sluchtinge en Wije. Zij schonken dit recht in dat jaar aan Feldwerd.⁽⁶⁸⁾ De verwantschapsbetrekkingen van Ebbe Sluchtinge zijn niet volledig bekend, maar uit verspreide vermeldingen, overeenkomst van wapens⁽⁶⁹⁾ en eigendomsverhoudingen⁽⁷⁰⁾ kan worden afgeleid, dat de Sluchtinges met de Alberda's, de Fraeylema's⁽⁷¹⁾ en de Van Berums⁽⁷²⁾ - die allen evenals de Sluchtinges belangrijke bezittingen in Bierum en omgeving hadden - nauw verwant waren en in het begin van de 15e eeuw waarschijnlijk gemeenschappelijke voorouders Alberda hadden.⁽⁷³⁾ Hoewel de borg en de familie Van Berum pas laat expliciet vermeld worden en ook hier - zoals in Krewerd - veel onzeker blijft, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat er in Bierum reeds in de late 14e eeuw een belangrijke familie van hoof-

delingen "avant la lettre" woonde, die uitgebreid grondbezit, waarschijnlijk het collatierecht van de kerk en mogelijk (de voorganger van) de borg in haar bezit had. Of zij ook de nazaten zijn van de kerkstichters, of dat zij pas in later tijd de collatie hebben weten te verwerven is onzeker.

Godlinze.

Een laatste dorp waarvan de hoofdelingen aandacht verdienen, is Godlinze. Meestal worden zij kortweg als *Tho Godlinze* aangeduid. In 1452 wordt Dode Allersma hoofdeling te Godlinze genoemd (zie G.01). Samen met zijn zwager Dydeke, de pastoor van Godlinze en de overige parochianen heeft hij dan een geschil met het klooster Feldwerd over de eigendom van land op de Godlinzer uiterdijk.⁽⁷⁴⁾ Al aan het eind van de 15e eeuw stierf de familie Tho Godlinze in mannelijke lijn uit. Mogelijk verkreeg Evert Lewe, die getrouwd was met een meisje Tho Godlinze,⁽⁷⁵⁾ zijn *huesser, erve unde guedere* te Godlinze van zijn vrouw. In de oorlog tussen de Oostfriese graaf Edzard en de stad Groningen nam de graaf deze goederen in beslag - Evert was burger van Groningen - en gaf ze in 1499 aan de Oostfriese hoofdeling Hero Maurits van Dornum in leen.⁽⁷⁶⁾ Waarschijnlijk is dit een voorbijgaande episode geweest, want later wordt van dit leengoed geen melding meer gemaakt. Hero Maurits was hier trouwens goed bekend: vier jaar eerder had hij in dezelfde oorlog met zijn soldaten het dorp Bierum overvallen, daar koeien geroofd - onder andere die van de pastoor - en huizen verbrand en beschadigd. Op Watum haalden ze een kraamvrouw uit huis en stichtten ook daar brand.⁽⁷⁷⁾

Een andere dochter Tho Godlinze bracht de borg uiteindelijk aan de Ripperda's, die we hierboven één generatie eerder door huwelijk ook het collatierecht van Krewerd en de borg Oosterwijtwerd zagen verwerven. Een latere familiechroniek uit de 17e eeuw deelt mee *Eggerich Ripperda ... nam eine Von Goltlinsen, mit welcher er das hausz Goltlinsen gekomen* en weet verder te vermelden dat de Tho Godlinzes belangrijke rechten ten aanzien van de jurisdictie bezaten, maar dat zij niet steeds met adellijke partners trouwden.⁽⁷⁸⁾

Hoewel de eigenaars van de borg in de parochie Godlinze een grote invloed hadden, waren zij waarschijnlijk evenmin als de Ripperda's in Holwierde de rechtsoptvolgers van de oorspronkelijke kerkstichters. Hierboven kwam al ter sprake dat de Godlinzer kerk waarschijnlijk een van de oudste van de omgeving is. In zo'n geval valt eerder aan de bisschop van Munster als kerkstichter te denken dan aan de lokale adel. In de loop van de middel-

eeuwen is de bisschoppelijke greep op de collatie van de kerk waarschijnlijk verslapt, doordat de parochianen en vooral de aanzienlijksten onder hen, een vergaande inspraak en medezeggenschap verkregen bij de aanwijzing van een pastoor. In later tijd behoorde de collatie in Godlinze dan ook niet uitsluitend aan één hoofdeling, zoals in Krewerd en in Bierum het geval was.⁽⁷⁹⁾ Wel had de borgheer een grote invloed, doordat hij als eerste zijn stem uitbracht bij het besluit wie men als pastoor aan de bisschop zou voordragen. Vanwege zijn machtspositie lag het voor de hand dat de andere stemgerechtigde parochianen zijn keuze in de regel volgden. Op verschillende manieren komt deze invloed van de borgheer in Godlinze tot uiting. Zo was de bekende pastoor Bewe Mensema een verwant van de Tho Godlinzes.⁽⁸⁰⁾ Hij zal zijn positie aan deze verwantschap te danken hebben gehad. Toen in 1501 Eggerik Ripperda door de Groningers gevangen was genomen, duldden Bewe en zijn medepriesters dan ook dat het gouden kleed van het St.-Pancratiusbeeld werd verkocht, om zo losgeld voor Eggerik te krijgen. Een kroniekschrijver legt uit: omdat Eggerik Ripperda *jonckheer tho Godlinse ende collatoor der kercken was*.⁽⁸¹⁾ Toch zal in rustiger tijden de kerk ook voordeel hebben gehad van de nauwe relatie tussen de kerk en de borg-eigenaren. Toen in 1554 de toren aan restauratie toe was, droeg Eggeriks dochter Tiake Ripperda daaraan hoogstwaarschijnlijk bij: haar naam en wapen komt tenminste op een gedenksteen aan de toren voor.⁽⁸²⁾

De geschiedenis van de hoofdelingen van Holwierde, Bierum en Godlinze bracht ons op het spoor van drie machtsposities die zijn terug te volgen tot in de vroege 15e of de 14e eeuw; misschien zelfs tot in de 13e eeuw. Opmerkelijk is namelijk dat de kroniek van Wittewierum vermeldt dat in 1247 de kerken van Bierum en Holwierde werden ontwaard door een vete tussen Alberda's en een Rippert (een voorvader van de Ripperda's?); hierboven werd betoogd dat later de Alberda's in Bierum en de Ripperda's in Holwierde inderdaad een belangrijke positie hadden.⁽⁸³⁾ Samen met de familie Van Krewerd, die mogelijk in de hoofdelingen van Oosterwijtwerd verder leefde, mogen deze families waarschijnlijk als de bovenlaag van de laatmiddeleeuwse samenleving in onze streek worden gezien. Hoewel nu en dan goederencomplexen door vererving uiteen vielen⁽⁸⁴⁾ en families in mannelijke lijn uitstierven,⁽⁸⁵⁾ vertoonden de machtsposities als zodanig toch ook continuïteit doordat zij zich in vrouwelijke lijn⁽⁸⁶⁾ voortzetten en doordat men door aankoop van goederen en rechten de versnippering door verer-

ving compenseerde.⁽⁸⁷⁾ De meest succesvolle familie bleek uiteindelijk die van de Ripperda's. Mogelijk met oude wortels in Holwierde, wist zij de Bouteda's en later de Rengersen daar te overvleugelen en wist zij door huwelijken met Ukena en Tho Godlinze o.a. de borgen Oosterwijtwerd en Godlinze en de Steenhuisterheerd en Bonnema te Krewerd te verwerven. De deels nog aanwezige Ripperda-wapens in en aan de kerken van Holwierde, Krewerd, Godlinze, Oosterwijtwerd, Tjamsweer, Jukwerd en Uitwierde zijn er een tastbare herinnering aan, dat zij in de 15e en 16e eeuw ook de feitelijke dorpsheren waren geworden.

Naast deze oude borgen verzezen in de 15e, 16e en 17e eeuw steenhuizen, die later vaak ook als borg bekend stonden. Een deel van deze huizen werd waarschijnlijk pas in de 16e eeuw gesticht door leden van oude adellijke families. Voorbeelden zijn de Rengerdaborg te Godlinze (G.11) en Fraylema te Losdorp (L.01). Een ander deel van deze jongere borgen dankte zijn bestaan aan geslachten, die aanvankelijk niet tot de hoofdelingenstand werden gerekend en die te beschouwen zijn als een tussengroep tussen de adellijke hoofdelingen en de bovenlaag van rijke eigenerfden. Een typisch voorbeeld is de familie Tho Nansum. Zij beschouwde zich op grond van een gelijkenis van de wapens als een zijtak van de Ripperda's.⁽⁸⁸⁾ Hoewel er te Nan-

sum een Ripperdaheerd was en, zoals hierboven ter sprake kwam, ook in de dertiende eeuw al zeer aanzienlijke lieden te Nansum woonden,⁽⁸⁹⁾ valt een afstamming van de Ripperda's of de oude Van Nansums niet te bewijzen. De oudst bekende stamvader is Iwe tho Nansum, in 1469 wedman te Holwierde. Nazaten van hem waren buurrechter in Appingedam en raadsheer in Groningen; enkelen woonden op Nansum (H.26, H.27b) en waren kerkvoogd in Holwierde. Pas in de loop van de 17e eeuw zouden zij tot de adel gerekend worden.

Ook de Ubbena's, die één en later beide borgen te Spijk (S.05 en S.03) verwierven, worden pas sinds het einde van de 16e eeuw tot de adel gerekend. Tot dezelfde "tussengroep" tussen adel en boeren behoorde Syger Eisens, wiens wapen in 1559 in de kerk van Holwierde werd aangebracht en die wel met Eissingeheim (H.21) in verband wordt gebracht.⁽⁹⁰⁾ Zijn familie (Sigers) leverde burgemeesters van Appingedam, maar werd pas aan het eind van de 16e eeuw als jonker en hoofdeling aangeduid. Een vergelijkbare tussenpositie hadden Enno tho Solwerd, die tot 1523 eigenaar was van Het Maarhuis (G.20) en verwant was met de hoofdelingen tho Godlinze,⁽⁹¹⁾ en Eppo Herema, waarschijnlijk afkomstig uit Eenum⁽⁹²⁾ en in 1464 eigenaar van Het Hoge Heem te Holwierde (H.01), dat later naar hem ook wel Herema heette.⁽⁹³⁾

De kloostergoederen

Als we al de borgen samen met de hierna nog te noemen *edele heerden* op één kaart intekenen, valt het op dat ze in grote delen van ons gebied ontbreken. Dit verschijnsel is gemakkelijk te verklaren. Indien we het kloosterland volgens Siemens' reconstructie,⁽⁹⁴⁾ die in dit boek op sommige punten nog kon worden gecorrigeerd, op de kaart intekenen, blijkt dat de "lege" gebieden grotendeels kloostergoed waren. De borgen en edele heerden enerzijds en het kloosterland anderzijds vulden elkaar als het ware aan. Zo wordt ook kartografisch geïllustreerd dat de kloosters samen met de adel en met enkele rijke eigenerfden het gebied beheersten. Op het kloosterleven wordt elders in dit boek ingegaan. Ik beperk mij hier tot enkele geografische aspecten.

De corpuslanden.

Het oudste land van de beide kloosters Feldwerd en Rozenkamp was het zogenaamde *corpus*, dat direct rond het klooster lag. In principe werden kloosters geacht hun bezittingen zelf te exploiteren. Het werk werd grotendeels gedaan door leke-

broeders, die van de kloostergemeenschap deel uitmaakten. Men zag de arbeid op het land als een herhaling van de scheppingsgeschiedenis: terugdringen van woestheid en ledigheid en daardoor het rijk van de duivel bestrijden. Een misverstand dat door dit in kloosterkronieken en heiligenlevens beschreven ideaal ontstond, is de opvatting dat de kloosters de grote initiatiefnemers zouden zijn geweest bij ontginningen en bedijkingen. Recent onderzoek wees uit dat de kloosters zich juist graag in oud cultuurland vestigden.⁽⁹⁵⁾ Zij namen wel deel aan ontginningen en bedijkingen, maar dat deden alle grootgrondbezitters.

In de voormalige gemeente Bierum was het niet anders. Dat Rozenkamp niet in de woestenij werd gesticht, maar op het reeds bestaande landgoed van de familie Van Romerswerf kwam hierboven al ter sprake. Over Feldwerd vermeldt het heiligenleven van de kloosterstichter Hathebrand dat het eveneens reeds cultuurland was, toen de abdij daar werd gesticht. Hathebrands ouders zouden aanvankelijk in Katmis - door Kooi elders in dit boek als oude nederzetting aangemerkt - gewoond hebben. Zij hadden daar een bedrijf van 13 grazen. De ver-

plaatsing van boerderijen naar het vlakke land, die mogelijk was nadat de bedijking tot stand gekomen was, heeft in het heiligenleven ook haar neerslag gevonden. Hathebrands ouders zouden namelijk ook een "meertje" gehad hebben, allicht een dichtgeslibt deel van de Lege Maar. Zij zouden dit hebben drooggelegd en daarbij met gebruikmaking van het materiaal van hun oude huis een nieuwe boerderij hebben gesticht. Later zou Hathebrand hier met zijn klooster Feldwerd begonnen zijn.⁽⁹⁶⁾ Zowel bij Rozenkamp als bij Feldwerd valt - ook op grond van de kloostergeschriften - het corpusland direct rond het klooster dus als het oudste kloosterbezit aan te merken.

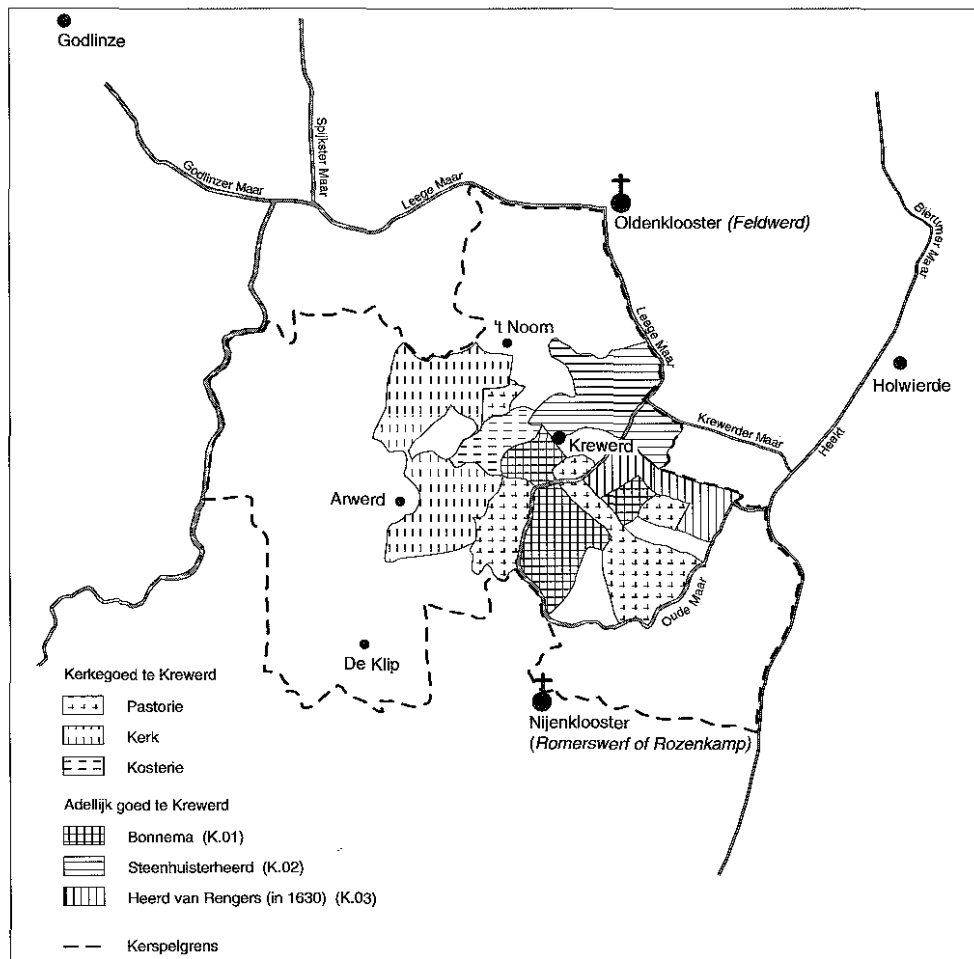
De voorwerken.

Een blik op de kaart van het kloosterland laat zien dat beide kloosters ook land bezaten dat verderweg lag. De oudste delen daarvan werden oorspronkelijk eveneens door lekebroeders van de kloosters uitgebaat. Hoewel deze goederencomplexen later - in de 15e eeuw - gedeeltelijk aan gewone boeren werden verpacht zijn de termen *voorwerk* en *grangia* aanwijzingen dat het hier om oud, oorspronkelijk door de kloosters zelf bewerkt, kloostergoed gaat. Omdat de lekebroeders deel uitmaakten van de kloostergemeenschap, werden ze geacht in de kloosterkerk naar de mis te gaan. De dichtbij een klooster gelegen voorwerken hadden in de regel dan ook geen eigen kapel. Men beschouwt ze in het algemeen als - na het corpusland - het oudste kloostergoed.

Om welke voorwerken ging het nu in ons gebied? Van beide kloosters zijn twee voorwerken aan te wijzen. Dicht aan het corpus van Feldwerd sloot het land van de heerd Lippenhuizen in Godlinze (G.04) aan. Deze heerd was blijkens een oorkonde uit 1491 reeds verpacht aan een meier. Omdat het goed dan echter het *voorwerk te Godlinze* heet,⁽⁹⁷⁾ mogen we aannemen dat het ooit door lekebroeders geëxploiteerd werd. De functie van de Stelterweg, die in 1491 eigendom van het klooster blijkt te zijn, wordt daardoor duidelijk: zij was de verbindingsweg tussen het klooster en dit voorwerk. De burenen van Godlinze kregen in dat jaar echter het recht haar ook te gebruiken als *nootweg*, waarlangs ze dus hun koren mochten vervoeren.

Het andere Feldwerder voorwerk in ons gebied is dat te Hoogwatum onder Bierum. Waarschijnlijk is het langer dan Lippenhuizen door de kloosterlingen zelf beheerd. In 1595 wordt namelijk gezegd dat de meier woont *in den behuysinge daer de susteren plagen te wonen*.⁽⁹⁸⁾ Nog niet zolang geleden had het dus nog als voorwerk gediend. Of de zusters ook zelf het land mee bewerkten, staat er niet bij;

het is ook goed mogelijk dat Watum als buitenverblijf fungeerde, een functie die ook bij voorwerken van andere kloosters wel voorkwam.⁽⁹⁹⁾ Zoals reeds werd opgemerkt bestond er oorspronkelijk geen relatie tussen het voorwerk Hoogwatum en de naburige kapel, die onder Holwierde behoorde.⁽¹⁰⁰⁾ Het andere klooster, Nijenklooster of Rozenkamp, of juister gezegd de kloostergemeenschap van Wittewierum-Rozenkamp, waaruit Rozenkamp pas in de 15e eeuw vermogensrechtelijk werd losgemaakt,⁽¹⁰¹⁾ had hoogstwaarschijnlijk eveneens twee voorwerken in deze omgeving. De kroniek van Wittewierum vermeldt dat in 1216 de *grangia secus Emesam*, het voorwerk bij de Eems werd gesticht.⁽¹⁰²⁾ Omdat Wittewierum later inderdaad aan de Eems, te Kleinwierum (H.33a), een groot complex land heeft liggen heeft Ehbrecht vermoedelijk terecht verondersteld dat het hier om dit voorwerk uit 1216 gaat. De naam Klein Wierum zou dan heel goed naar het moederklooster (Witte) Wierum kunnen verwijzen.⁽¹⁰³⁾ Zoals in de bijdrage van Kooi wordt uiteengezet, heeft de Eems hier land weggeschuurd. Al rond 1219 kregen de Wittewierumer kloosterlingen op dit voorwerk het met de bewoners van de omliggende dorpen aan de stok over hoe het herstel van de Eemsdijk, die bij een overstroming was geschadigd, moest worden omgeslagen.⁽¹⁰⁴⁾ Nog in de 18e eeuw behoorden bij Kleinwierum buitendijkse gronden. We mogen daarom aannemen dat het voorwerk bij de Eems oorspronkelijk naar het oosten toe nog groter is geweest dan uit Siemens' reconstructie blijkt. Zeer waarschijnlijk had de kloostergemeenschap Wittewierum-Rozenkamp onder Holwierde nog een tweede voorwerk. In 1213 stichtte de abt van Wittewierum namelijk een voorwerk *in Hora*; een latere hand voegde in de kloosterkroniek daaraan toe *Gerbadawerve*.⁽¹⁰⁵⁾ Men heeft dit Gerbadawerve gelijkgesteld met Garrelsweer, waar Wittewierum inderdaad uitgebreid grondbezit bezat.⁽¹⁰⁶⁾ Veel waarschijnlijker is echter een identificatie met de heerd Garbendeweer (H.19), die in 1510 als eigendom van Wittewierums filiaalklooster Rozenkamp wordt genoemd.⁽¹⁰⁷⁾ Nòch Garrelsweer, nòch Garbendeweer zijn taalkundig eenvoudig tot Gerbadawerve te herleiden, maar de taalkundige afstand tot Garbendeweer is zeker kleiner dan tot Garrelsweer. De slotsom kan dus zijn dat de kloosters Wittewierum en Rozenkamp, die aanvankelijk juridisch één gemeenschap vormden, al in de vroege 13e eeuw voorwerken te Kleinwierum en Garbendeweer bezaten; toen Rozenkamp in de 15e eeuw vermogensrechtelijk zelfstandig werd, is een goederenscheiding gemaakt, waarbij Wittewierum het eerste en Rozenkamp het tweede kreeg.

Overig kloostergoed.

Het corpusland en de voorwerken zijn dus als de oudste kloosterlanderijen in de gemeente Bierum te beschouwen. Hoewel het belangrijkste kloostergoed dus al vroeg werd verworven, groeide ook in de 14e, 15e en 16e eeuw het grondbezit van de kloosters nog: in 1337 bezat Feldwerd bijvoorbeeld 1.100 grazen, in 1594 2.599,50 grazen.⁽¹⁰⁸⁾ Anders dan het oude bezit werd dit later verworven land vanaf het begin door het klooster verhuurd. Grofweg zijn drie soorten verwervingen te onderscheiden: ingebruikneming van land op de uiterdijken, dus in de opgeslibde Fivelmonding ten noorden van de huidige Oudedijk en ten zuidoosten van Kollhol; schenkingen bij testament en bij intrede in het klooster; en ruil en aankoop.

De verwerving van land in de uiterdijken van Godlinze, Losdorp en Spijk door Feldwerd was vooral een uitvloeisel van het omvangrijke bezit dat het klooster op het oude land bezat. Op de goederen op het oude land rustte de verplichting een deel van de dijk te onderhouden.⁽¹⁰⁹⁾ In principe kwam de opstrek vanaf de dijk - het nieuwe land in - toe aan degene die het betreffende dijkvak onderhield.

Rond het midden van de 15e eeuw werd het land op de uiterdijk van Godlinze op deze wijze definitief verdeeld. Daarbij hoorde ook dat daar nu de precieze parochiegrens moest worden vastgesteld. In 1457 bijvoorbeeld werd overeengekomen dat de grens tussen Godlinze en Losdorp zou raaien op de pastorie van Losdorp.⁽¹¹⁰⁾ Een blik op de kaart laat zien dat deze grens ten noorden van Abtshorn (G.16) inderdaad is georiënteerd op (de pastorie op) de dorpswierde van Losdorp. Niet alleen de grenzen van de dorpen, maar ook die van de individuele eigendommen werden nu precies vastgesteld. In 1450 hadden Feldwerd en de eigenerfden van Godlinze zo een conflict over de Godlinzer uiterdijk met Lyppo Bonnema.⁽¹¹¹⁾ Twee jaar later pretendeerde Feldwerd - waarschijnlijk vanwege het grondbezit op het oude land onder Godlinze, zoals het genoemde voorwerk - de eigendom van een derde deel van de Godlinzer uiterdijk. De plaatselijke hoofdelingen en de kerspellieden verzetten zich daartegen. Scheidsrechters wezen de abdij zoveel uiterdijks land toe als zij dijk in onderhoud had.⁽¹¹²⁾ In 1463 en 1474 werden nadere regelingen tussen de abdij en de Godlinzer hoofdelingen getroffen over de verdeling van de uiterdijk.⁽¹¹³⁾ Het

door Siemens gereconstrueerde kloosterland ten noorden van Godlinze zal het eindproduct zijn van deze ontwikkelingen.⁽¹¹⁴⁾

Een andere manier waarop het kloosterland zich uitbreidde waren dotaties. Zowel door vrome schenkingen met het oog op het zieleheil als door medegaven bij intrede in het klooster werden aan kloosters goederen geschonken. Hierboven kwamen bijvoorbeeld al de schenkingen door Tyadeke van Krewerd en de haren aan Rozenkamp en Wittewierum ter sprake; Peye Eelkama te Holwierde gaf in haar testament van 1375 zo een legaat aan Feldwerd, waar zij ook begraven wilde worden. In 1521 verkreeg Feldwerd door schenking 7,5 gras onder Losdorp en 6 gras in Godlinze.⁽¹¹⁵⁾ Belangrijke schenkingen waren vaak de medegaven bij intrede in het klooster. Zo kreeg Hiddeke Everdes in 1489 van haar broers 9,5 gras in Losdorp mee, toen zij in Feldwerd werd opgenomen.⁽¹¹⁶⁾

Een derde manier waarop de kloosters hun grondbezit vergrootten was door koop of ruil. Zo werd door Feldwerd in 1477, 1478 en 1490 land in Losdorp gekocht, in 1473 een akker land op de wierde in Katmis bij de molen en in 1502 op de uiterdijk van Spijk.⁽¹¹⁷⁾ Herhaaldelijk verwierf Feldwerd ook door overdrachten die deels op koop, deels op schenking berustten. De aanzienlijke heerd Het Maarhuis (G.20) in Godlinze, die grensde aan het voorwerk Lippenhuizen, werd zo in 1523 door Enno van Solwerd aan Feldwerd overgedragen tegen verschillende voorwaarden: de abdij kocht de heerd van Enno, maar verplichtte zich tevens tot een jaarlijkse rente aan hem, tot het houden van een jaarlijkse memoriemis voor hem en tot opname van een tweede dochter van Enno als non.⁽¹¹⁸⁾ Koop, rentebetaling, zorg voor zieleheil en medegave bij intrede in het klooster gingen hier dus hand in hand.

Op een vergelijkbare wijze kwam een groot complex onder Bierum aan Feldwerd. Ik besteed er enige aandacht aan, omdat het verklaart hoe het klooster aan het grote blok buitendijks land ten noordwesten van het oude voorwerk Hoogwatum kwam. De voorgeschiedenis van de verwerving van dit blok is al vanaf 1460 in het cartularium van Feldwerd te volgen. Ebbe Sluchtinge, hierboven al genoemd, stelde tussen 1460 en 1479 alles in het werk om zo veel mogelijk buitendijks land onder Bierum te verwerven. Hij kocht het van verschillende eigenaars en ruilde het ook tegen goederen die hij op het oude land bezat. In totaal werden van deze rechtshandelingen 16 akten opgemaakt.⁽¹¹⁹⁾ Het was duidelijk zijn bedoeling een aaneensluitend bezit op het vruchtbare buitendijkse land te krijgen. In 1488 schonken Ebbes dochter Eteke en haar man Jacob Grovens dit land aan Feldwerd, onder

voorwaarde dat voor hen en hun verwanten zielemissen zouden worden gehouden. In 1493 bevestigden zij deze schenking en gaven toen ook de aankomstitels van deze landerijen aan het klooster. Dat verklaart hoe de 16 koopakten van Ebbe Sluchtinge in het kloosterarchief terecht zijn gekomen. Bij deze schenking bleef het echter niet. In 1498 verkocht zij bij twee transacties nog buitendijks land onder Bierum en Spijk aan het klooster. Tenslotte gaf Eteke in 1505 nog 26 gras aan de dijk in Bierum aan het klooster, als medegave voor twee van haar kleindochters, die non zouden worden. Alle land aan en buiten de dijk van de Sluchtinge's en Grovens kwam zo aan Feldwerd.⁽¹²⁰⁾

Toch was door deze schenkingen, medegaven en aankopen nog niet de hele Bierumer uiterdijk aan het klooster gekomen. Dat blijkt uit het feit dat drie jaar na de eerste overdracht aan Feldwerd, dus in 1491, het klooster een zelfde soort verwervingspolitiek ging voeren met betrekking tot de Bierumer uiterdijk, als tot dan toe de Sluchtinge's hadden gedaan. Uit de ligging van het door het klooster aangekochte land en uit de veldnamen⁽¹²¹⁾ die in de 13 desbetreffende akten uit de periode 1491-1520 worden genoemd,⁽¹²²⁾ blijkt dat het in alle gevallen ging om buitendijks land dat grensde aan het land dat van de familie Grovens-Sluchtinge was overgenomen en om binnendijksland onder Bierum en Holwierde dat grensde aan het oude voorwerk Hoogwatum. Het eindresultaat van het door Ebbe Sluchtinge in 1460 begonnen en in 1491 door het klooster voortgezette verwervingsproces van de Bierumer uiterdijk was, dat uiteindelijk alle eigenaars van buitendijksland onder Bierum – ook het klooster Rozenkamp, de kerk van Bierum en de familie Ripperda – hun rechten aan de abdij Feldwerd hebben afgestaan. Het grote blok kloosterland op de kwelder ten noorden van Hoogwatum is dus de tastbare neerslag van 34 akten uit de periode 1460-1520.

Omdat van het archief van Rozenkamp niets is bewaard gebleven, is van de late verwervingen van dit klooster veel minder bekend dan van die van Feldwerd. Wel weten we dat Rozenkamp tussen 1469 en 1594 een deel van de Herumaheerd in Bierum kocht of kreeg. Ter toelichting het volgende. Voor 1465 behoorde Heruma aan Jarich Evertsz te Bierum. In 1469 droeg Willem Clant een rente, te betalen in rode boter, uit deze heerd over aan het Klerken- of Fraterhuis van de Broeders des Gemeenen Levens; hij had deze rente vier jaar tevoren van Jarich gekocht.⁽¹²³⁾ Later rustte (een deel van?) deze renteplicht op het huidige Hogehuis (B.04). Tussen 1469 en 1594 is de eigendom van dit zuidelijke deel van de oude Herumaheerd aan Rozenkamp gekomen. Dat de heerd toen gesplitst is, blijkt uit het feit

dat de eigendom van het huis en het noordelijke deel van het land (B.13a) nog in de 17e eeuw behoorde aan de erfgenamen van Ebbe Sluchtin-ge,⁽¹²⁴⁾ die heel Heruma - met uitzondering van de botterente - tussen 1465 en 1469 van Jarich Ever-tsz had gekocht.⁽¹²⁵⁾

Ook verder weg gelegen kloosters hadden rechten en bezittingen in de gemeente Bierum. Zonder vol-ledig te zijn noem ik de volgende. Zoals Rozen-kamp aan het Fraterhuis te Groningen een rente verschuldigd was uit het zuidelijke deel van Heru-ma te Bierum, zo moest Feldwerd aan het cister-ciënzer klooster Termunten een jaarlijkse rente uit Het Maarhuis betalen, die al door Enno tho Sol-werd of een eerdere eigenaar gevestigd was.⁽¹²⁶⁾ Ver-der verwierf het karthuizer klooster Sonnenberg bij Kampen in of voor 1517 de Boelkumaheerd onder Bierum - de ligging is niet bekend - van mr. Doe-ke Grevinge.⁽¹²⁷⁾

Van de familie Rengers tenslotte zou een zeer belangrijke schenking aan het klooster van de Augustijner Heremieten in Appingedam afkomstig

zijn. Johan Rengers van ten Post († 1626) vermeldt in zijn kroniek dat zijn voorvader Ditmer Rengers in 1442 aan dit klooster *Bollingeheemsterheert mit etliche weerden und gueder*, oftewel Ballingeheem in Hol-wierde (H.41), geschonken zou hebben. De Ren-gersen beschouwden zichzelf op grond van deze schenking meer dan honderd jaar later nog als de *principale fundatoren und collatoren*, dus als de stichters van het klooster; zij werden er jaarlijks uitgenodigd tot het bijwonen van een mis.⁽¹²⁸⁾ Omdat bekend is dat het klooster in 1342 reeds bestond,⁽¹²⁹⁾ is duide-lijk dat waarheid en fictie hier door elkaar lopen; de pretentie van de Rengersen illustreert echter wel het belang dat aan deze schenking werd toegekend. Toen het klooster in 1562 werd opgeheven en de goederen aan de St. Nicolaaskerk van Appingedam werden geschonken,⁽¹³⁰⁾ protesteerde de familie Rengers daartegen. Omdat haar voorouders Ballin-geheem hadden geschonken en zelfs het klooster gesticht zouden hebben, wilde zij dat deze goede-ren nu weer aan de familie zouden terugvallen. Het protest sorteerde geen effect: nog eeuwen zou Bal-lingeheem eigendom van de Damster kerk zijn.

De rechterlijke organisatie

De rechterlijke organisatie van de Ommelanden is een onderwerp, waarover veel geschreven is.⁽¹³¹⁾ Dat komt niet in de laatste plaats, door de ingewikkeld-heid van deze organisatie en doordat er bepaalde verschijnselen in voorkomen, die in de aangrenzen-de gebieden ontbreken: zoals het niet samenvallen van de grenzen van rechtstoelen en parochies en het feit dat hier rechters niet als college, maar geheel alleen recht spraken.

Om deze eigenaardigheden te begrijpen is het nodig ver in de tijd terug te gaan. De Friese landen bestonden vanouds uit zelfstandige gouwen of graafschappen, waarvan Fivelgo er één was. Bij de rechtspraak, of juist "het vinden" van het recht waren oorspronkelijk in principe alle handelingsbe-kwame vrije mannen betrokken; door instemming en gemor liet men blijken wat men juist achtte. Die mening werd onder woorden gebracht door uit het volk gekozen *consules* of "redgers" (letterlijk: *raadge-vers*). Waarschijnlijk vaardigde ieder dorp of buur-schap (*clauw*) een redger af. De rechtzitting werd geleid door de schout, een vertegenwoordiger van de meestal buiten Fivelgo vertoevende graaf. Niet de schout, maar het collectief van de redgers was dus het rechtsprekend orgaan. Na de 11e eeuw luk-te het de graaf niet meer zijn rechten in Fivelgo te handhaven. Het recht, later de landswarf geheten, draaide ondertussen door met dit verschil dat voor-taan één van de redgers optrad als voorzitter in

plaats van de grafelijke schout.

In de loop van de 13e eeuw werd deze structuur nader gereguleerd. Zowel Hunsingo als Fivel-go kregen toen een op schrift gesteld landrecht. Voor de jaren 1256-1268 spreken de kronieken van Wittewierum over een - blijkbaar vernieuwde - rechterlijke organisatie, waardoor "het oordeel voor rijken en machtigen niet anders was dan dat voor de armen".⁽¹³²⁾ Hoogstwaarschijnlijk werd in deze tijd ook voor het eerst precies geregeld wie wan-neer naar het landsgerecht als redger werd afgevaar-digd. Er werden lijsten - de zogenaamde *clauwbrie-ven* - opgesteld, waarbij werd uitgegaan van de fei-telijke macht en invloed. In een agrarische maat-schappij, waarin grondbezit de bron van alle rijk-dom is, is de meest voor de hand liggende manier om zo'n lijst op te stellen om uit te gaan van agrar-ische bedrijven, van heerden dus. Om beurten tra-den de eigenaars als redger op.

In de loop van de 14e eeuw heeft de landswarf zijn betekenis verloren. De jurisdictie werd daardoor gedecentraliseerd naar kerspel- en zelfs buurschaps-niveau, doordat de redgers in hetzelfde ressort als waaruit ze eerst naar de landswarf waren afgevaar-digd, nu als alléén-rechtsprekende rechters gingen functioneren, zelfs in zaken van leven en dood: het gebied van een redgerschap werd zo tot recht-stoel.⁽¹³³⁾

Omdat niet alle grondeigenaars evenveel macht

hadden en aanzien genoten, was het echter allerm minst zo dat ieder bedrijf een evengroot aandeel had in het redgerschap. Sommige heerden kregen in het geheel geen redgerrecht. Om Krewerd als voorbeeld te nemen: de uit de familie Ompteda afkomstige heerd te Krewerd van de Rengersen had geen redgerrecht, evenmin als de heerden te Arwerd. Ook op het oude kloosterland - zoals de Klip (K.15) - rustte geen redgerrecht. Dit land werd aanvankelijk immers vanuit het klooster zelf geëxploiteerd; van echte heerden was dan ook geen sprake. De abten hadden als prelaat bovendien andere manieren om zich in het landsbestuur en het rechtsbestel te manifesteren.⁽¹³⁴⁾

Ook de heerden waar wèl redgerrecht op rustte - de zogenaamde *edele heerden* - hadden niet alle een gelijke positie: sommige kwamen veel vaker aan de beurt dan anderen. De rechtstoel Oosterwijtwerd is een duidelijk voorbeeld daarvan: hierin lagen in totaal 15 heerden die redgerrecht hadden; 9 daarvan lagen in de gemeente Bierum. De hele rechtsomgang in deze rechtstoel nam 30 jaar in beslag. Op 5 heerden viel in die periode 4 maal het recht: in ons gebied was dat het geval met Bonnema in Krewerd (K.01). De overige 10 kwamen éénmaal aan de beurt: in ons gebied Steenhuisterheerd (K.02), Siboldeweer (G.22), Lyumme Fraeylemaheerd (K.11, 't Noorn), Hommenheerd (B.19),⁽¹³⁵⁾ Eyso Bernyngaheerd (H.11),⁽¹³⁶⁾ Popke Eeltsmaheerd (H.10), Hooge Heem (H.01, later naar de eigenaar van 1464 Heremaheerd ge-noemd)⁽¹³⁷⁾ en Tryflyaet (in Katmis, ligging onbekend).⁽¹³⁸⁾ Deze ongelijkheid tussen de edele heerden onderling laat zich verklaren uit de machtsverhoudingen in de tijd van ontstaan - waarschijnlijk rond 1300 - van de lijst. Uit de oudste clauwbriev van 1464⁽¹³⁹⁾ zijn de namen van de eigenaars van de edele heerden in de rechtstoel Oosterwijtwerd bekend. Daaruit blijkt dat de erfgenamen van Focke Ukena in 9 van de 30 jaar het redgerrecht uitoefenden: 4 maal vanwege de borg Oosterwijtwerd, 4 maal vanwege Bonnema te Krewerd en 1 maal voor Steenhuisterheerd aldaar. De dominante positie van de borg Oosterwijtwerd blijkt dus ook hier weer; de clauwlijst vormt daarmee een extra ondersteuning van de hierboven ontwikkelde hypothese dat de aan deze borg verbonden machtspositie oude wortels heeft.⁽¹⁴⁰⁾

Ook in de rechtstoel van de Vierburen (Godlinze, Spijk, Bierum en Losdorp) was er groot verschil tussen de edele heerden onderling. Ieder jaar kwam de redger uit een ander dorp; Bierum telde echter maar 3 gerechtigde heerden, Losdorp 15, Spijk 20 en Godlinze 25. Het gevolg daarvan was dat Luinga (B.01), Heruma (B.13a) en Eelsuma in Bierum ieder elke 12 jaar een redger leverden, terwijl bij-

voorbeeld Fraeylema (L.01) en Sappema (L.04) in Losdorp eens in de 60 en Allersma (G.01), Focke Ubelmaheerd (G.19) en Melle Idemaheerd (G.23) in Godlinze zelfs maar eens in de 100 jaar aan de beurt waren.⁽¹⁴¹⁾

Een ander gevolg van de ongelijke machtsverhoudingen zijn waarschijnlijk de merkwaardige grenzen van de rechtstoelen, die nu en dan afwijken van die van de kerspelen. Ongetwijfeld zal men aanvankelijk de redgers per kerspel of buurschap hebben aangewezen. Door het vanouds bestaande grootgrondbezit zal het echter geregeld zijn voorgekomen dat aanzienlijken in verschillende aanekaar grenzende buurschappen (*clauwen*) en/of kerspelen een hegemonie hadden, en deze aanéensluitende gebieden nu en dan samen op de landswarf "vertegenwoordigden". Dat de rechtstoelgrenzen van de kerspelgrenzen afwijken kan er het gevolg van zijn, dat men bij het vastleggen van de lijsten van heerden met redgerrecht, soms van dergelijke "hegemoniegebieden" in plaats van de oude kerspelen is uitgegaan. Verschillende parochies zullen zo soms onder één redgerschap zijn gekomen, en omgekeerd zal zo één parochie soms onder meerdere redgerschappen zijn gaan behoren.⁽¹⁴²⁾ De gemeente Bierum is een duidelijk voorbeeld van een gebied waar de grenzen van parochies en rechtstoelen niet samenvallen. Holwierde ten oosten van de Heekt vormde één rechtstoel samen met Marsum, terwijl het westen van Holwierde (de Nes en Katmis) samen met Krewerd, Jukwerd en de heerd Siboldeweer (G.22) onder Godlinze onder de rechtstoel Oosterwijtwerd behoorden. Dit laatste, de band van Krewerd en omgeving met het westen, laat zich naar mijn mening het beste verklaren door het feit dat Krewerd wat betreft eigendoms- en machtsverhoudingen veel banden had met Oosterwijtwerd en de omgeving van Loppersum. Het verhaal over de kerkstichting leerde dat dit niet alleen in de 14e- en 15e-eeuw het geval was, maar ook al in de 13e eeuw. Terwijl de rechtstoelen Oosterwijtwerd en Holwierde-Marsum slechts gedeeltelijk binnen de gemeente Bierum lagen, lag de rechtstoel van de Vierburen (Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum) geheel daar binnen. Een klein deel, het Maarhuis in Godlinze (G.20), hoorde tenslotte nog onder de rechtstoel Leermens.⁽¹⁴³⁾

De lijsten met edele heerden, de zogenaamde "clauwbrieven", bleven lang van kracht: nog in 1795 werd het redgerrecht uitgeoefend volgens een systeem, dat als het ware een bevestiging was van de machtsverhoudingen die in de 13e eeuw hadden bestaan. Toch moeten we ons er voor hoeden dit systeem als al te onveranderlijk voor te stellen. Zo zijn al snel redgerrechten losgeraakt van de eigendom van de heerd. Soms ziet men dit losraken van

het redgerrecht van de grondeigendom als een latere ontarding van het oorspronkelijke systeem. Dit is echter onjuist: vanaf het begin moet dit voorgekomen zijn. Vanouds gold namelijk in het erfrecht de regel dat dochters in bepaalde gevallen land konden erven – de helft van wat zoons kregen – maar dat de heerlijkheid die aan de heerd verbonden was, op zoons moest vererven; splitsing van heerd en redgerrecht was dus al vroeg mogelijk.⁽¹⁴⁴⁾ Door koop en vererving konden daardoor veel rechten aan één eigenaar komen.⁽¹⁴⁵⁾ Het meest duidelijke voorbeeld hiervan in ons gebied is de rechtstoel Holwierde-Marsum. Uit 1344 is er een oorkonde, waarin geschillen over de redgerrechten in deze rechtstoel worden beslecht.⁽¹⁴⁶⁾ Daarin is sprake van verschillende clauwen, (waarschijnlijk van zuid naar noord: de Mentedaclauw in Marsum, de clauw bij de Heekt, die bij het kerkhof van Holwierde⁽¹⁴⁷⁾ en de clauw Thrifliath,⁽¹⁴⁸⁾ van heerden waaraan het redgerrecht verbonden was, o.a. Ebbingaheerd bij

de Heekt; en van verschillende gerechtigden tot het redgerrecht, o.a. Tiacko Ripperda, Eppo Bouteda, Popke van Heekt, de erfgenamen Scheltinga en Poppe Gerlesma van Berhusum. De Scheltinga's mogen waarschijnlijk met de Scheltemaheerd in het Uiteinde (zie H.16) in verband worden gebracht;⁽¹⁴⁹⁾ Berhusum lag mogelijk eveneens onder Holwierde.⁽¹⁵⁰⁾ De Bouteda's en Ripperda's blijken, zoals al ter sprake kwam, ook later in Holwierde nog een prominente positie te hebben. De laatste wisten uiteindelijk alle redgerrechten te verwerven. Daardoor is er geen clauwbrieff van Holwierde-Marsum opgesteld en is dus onbekend welke precies de edele heerden hier waren: in de late 15e eeuw en later was de rechtstoel *staande* geworden, omdat de Ripperda's jaar in, jaar uit het redgerrecht uitoefenden.⁽¹⁵¹⁾ Alleen terloops wordt nog wel eens vermeld, dat bij een heerd *heerlijke rechten* hoorden, zoals bij Bouteda en Kamingha⁽¹⁵²⁾ en bij een heerd met land op Bansum (H.15).

De rechtspositie van de grondgebruikers

Ik bin 'n boer, 'n dikke boer, doar is gain ain zo'n dikke, zo typeerde Keuning de Spijkster boeren rond de eeuwwisseling.⁽¹⁵³⁾ Toch waren zij geen rechtsoptvolgers van de "dikke" hoofdelingen, die in de middeleeuwen de heerden in eigendom hadden; evenmin hebben zij de volle eigendom van voormalige kloostergoederen verkregen.

In de middeleeuwen werd het meeste land niet door de eigenaars zelf gebruikt; ook tot voor kort was dit nog het geval. Hoe uitzonderlijk het was dat een boer eigenaar was van zijn grond toont het geval van Gerrit Niengs op Siboldeweer (G.22), één van de zeldzame eigenaars in ons gebied: zijn grafsteen uit 1715 vermeldt trots dat hij *mede eigenaarsde en kolater tot Godlinse* was.⁽¹⁵⁴⁾ Vanouds pachtte de overgrote meerderheid van de boeren dus hun heerd. De huur werd oorspronkelijk meestal voor een bepaalde tijd aangegaan. Er bestond echter, zowel bij de landheer als bij de meier, vaak de neiging om de huurrelatie te verlengen: landbouw is gebaat bij continuïteit.⁽¹⁵⁵⁾ De landhuur mocht niet naar willekeur verhoogd worden.⁽¹⁵⁶⁾ Bovendien was de meier in de regel eigenaar van zijn huis; gebruik was dat de landheer indien hij na ommekomst van de huurtermijn de huur niet verlengde, het huis van de meier moest kopen. Vooral toen de huizen steeds meer van steen waren, was dit een kostbare zaak. De continuïteit van de landhuur van landerijen die traditioneel bij een bepaalde heerd hoorden, werd daardoor versterkt: uiteindelijk ontwikkelde de tijd-pacht voor zulke onder een huis *beklemde* landerij-

en zich mede daardoor tot een erfpacht, die uiteindelijk *vast* werd, dus niet meer verhoogd mocht worden. Omdat in de loop van de eeuwen vele heerden zijn verdwenen en hun land bij andere in gebruik is gekomen, konden binnen één bedrijf meerdere beklemmingen voorkomen. Voor de kartografische reconstructie van de laatmiddeleeuwse bezitsverhoudingen is daarom de *eigendom in beklemrechtelijke zin* zeer belangrijk: zij verwijst immers vaak naar de oude – inmiddels deels verdwenen – heerden.⁽¹⁵⁷⁾

De positie van de oorspronkelijke pachters ontwikkelde zich in de loop van de laatste vier eeuwen door dit alles tot één van "bijna-eigenaar".⁽¹⁵⁸⁾ De eerste familie van beklemde meiers in onze streek die zich door een vaste familienaam laat traceren is de familie Bolte. Stamvader *Claes Bolte tho Holweerde*, vermeld in 1570,⁽¹⁵⁹⁾ ontleende zijn naam waarschijnlijk aan de Bolten- of Boutedaheerd, waarop hij meier geweest zal zijn; nageslacht van hem zou nog eeuwen lang een vooraanstaande positie in Holwierde, Krewerd en Jukwerd hebben, o.a. als beklemde meiers op Garbendeweer (H.19), Nijenklooster (K.12, K.13, K.14) en op de Krewerder kerkeheerd te Arwerd (K.06) en de Kuil (H.39). Aan de vooraanstaande positie van de beklemde meiers van Hoogwatum herinneren in Bierum nog grafstenen uit de 17e, 18e en 19e eeuw.⁽¹⁶⁰⁾ Hoewel de beklemde meiers dus de opvolgers zijn van gewone pachters, maakte het beklemrecht het hen mogelijk de "dikke" boeren te worden, die zij rond 1900 nog waren.

- * Vele aspecten die in dit hoofdstuk worden behandeld zijn bediscussieerd met drs. R.H. Alma, drs. E. de Boer en ing. L.E. Bos: mijn hartelijke dank!

Noten

- Vita Hathebrandi, in: *AASS*, 30 juli; vroom naverteld door J.A.F. Kronenburg, *Neerlands heiligen in de middeleeuwen*, dl. 2 (Amsterdam 1899) 107-127, en besproken door C. Damen, *Geschiedenis van de Benediktijnenkloosters in de provincie Groningen* (Assen 1972) 46-51.
- Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, uitg. en vert. door H.P.H. Jansen † en A. Jansse (Hilversum 1991).
- Tot 1405 uitgegeven in: *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, uitg. door P.J. Blok e.a. (Groningen 1896-1899) hierna geciteerd als *OGD*.
- Die Urbare der Abtei Werden a.d. Ruhr, A: Die Urbare vom 9.-13. Jahrhundert* (Bonn 1906) 112.
- Urbare Werden*, 129.
- Volledigheidshalve moeten hier nog twee andere oude abdijen genoemd worden. Even buiten ons gebied, rond Loppersum, had de door Bonifatius gestichte abdij Fulda goederen. Tenslotte zijn er nog enkele - wat men zou kunnen noemen - "spookvermeldingen": in een goederenlijst van de abdij Corvey aan de Wezer komen *Lasdorpe* (Last-rup) en *Wahnum* (Wachstum) bij Lönigen en *Baccamum* (Baccum) bij Lingen voor: K.A. Eckhart, *Studia Corbeiensia* 1 (Aalen 1970) 225, 307, 318. Toen men de oude plaatsnamen niet meer wist te localiseren, is men gaan gissen en is er "*in Fivilga*" geschreven. Dit fictieve Corveyse goed in Losdorp, Watum en Baukum bij Zeerijp is vervolgens een eigen leven gaan leiden: H. Dijkema, *Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen* (Groningen 1851) 111; F. Coolman in: 't *Zandt*. 100 *Noordgroningse boerderijen* ('t Zandt 1964) 61-62.
- Rond 1475 moesten in de Loppersumer proosdij Loppersum en Leermens zo 22 schelling betalen, Godlinze en Bierum 8, Spijk 4 en Losdorp 3; in de Farmsumer proosdij Farmsum 18, Holwierde 8, Jukwerd 5, Marsum, Krewerd en de kapel van Watum 4 schelling: *Ostfriesisches Urkundenbuch*, hrsg. von E. Friedlaender (1878-1881) - hierna *OstfrUB* - nr. 961.
- Nes betekent "landtong".
- Zie voor Godlinze: H.G. de Olde, "St.-Pancratius in Godlinze", *Groninger kerken* 8 (1991) 5-11. Voor Leermens: P.N. Noomen, "Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad", in: J.W. Boersma e.a. (ed.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990) 97-144, 279-288, ald. 123; de speculaties van T. Brandsma, "Doxalen in de Groninger Ommelanden", *Groninger kerken* 11 (1994) 103-118, ald. 113-114 over Leermens als Utrechtse enclave missen iedere grond.
- A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden* (Assen/Amsterdam) - hierna *GDW* - nr. 1960; RAG, Kloosterarch., reg. 896 (1502 mrt. 18). De huidige toeschrijving aan St.-Nicolaas (zie bijv. het themanr. "Sigillografie" van *De Nederlandsche Leeuw* 110 (1993) 328) is een misverstand, dat mogelijk berust op verwarring met de St.-Nicolaaskapel te Watum.
- OstfrUB*, nr. 961.
- RAG, Kloosterarch., reg. 868 (1499 feb. 27).
- Bijv. met betrekking tot doop- en begraafrecht en de viering van hoogtijdagen.
- Zie bijv. P.N. Noomen, "St. Gangolfus in de IZermieden: een "Wüstung" in Achtkarspelen", *It Beaken* 55 (1993) 32-40.
- Zie voor het bovenstaande W.J. Formsma, "De kapel te Watum", *Groningse Volksalmanak* (1960) 59-63.
- J.W. Boersma, "Het kerkhof van Hoogwatum en de kapel van Watum", *Groningse Volksalmanak* (1974-1975) 198-208.
- Een algemeen overzicht van deze ontwikkeling geeft: D. Kurze, *Pfarrwahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde und des Niederkirchenwesens* (Keulen 1966).
- OGD*, nr. 288 (1325 juli 6).
- Kroniek van Wittewierum*, 445.
- Kroniek van Wittewierum*, 47.
- De *Kroniek van Wittewierum* noemt terloops meer van zulke aanzienlijke personen in ons deel van Fivelgo. In 1208 bemiddelden Osbrand van Jukwerd en Eggard van Nansum in een geschil tussen de abdij Feldwerd en het nieuwe klooster op Romerswerf. In 1268 was Ripert van Nansum één van degenen die de rechterlijke organisatie van Fivelgo een nieuwe vorm gaven en in 1284 was Dodo van Heekt betrokken bij een grote vete. Van de Van Nansums heeft men vermoed dat zij voorzaten van de 16e-eeuwse adellijke familie van die naam zijn (zie noot 88). Minder groot is de afstand in de tijd tussen Dodo van Heekt en de aanzienlijke man Popko van Heekt die in 1344, dus ongeveer twee generaties later, rechten had in de rechtstoel van Holwierde-Marsum (*OGD*, nr. 378). Eén familie die in de 12e eeuw een geweldige machtsontplooiing liet zien en waaruit een Utrechtse bisschop en de burggraven van Coevorden en Groningen voortkwamen, wordt in een 13e-eeuwse kroniek aangeduid als "*de Fresia oriundus, id est de Berum*". In de literatuur wordt dit vaak als ons Bierum geïnterpreteerd. Veel waarschijnlijker is evenwel een herkomst uit het oude district Bierum of Barradeel (Sexbierum, Pietersbierum, Oosterbierum) in het huidige Friesland: Noomen, "Koningsgoed", 126; idem, "Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland", in: J.A. Mol (ed.), *Zorgen voor zekerheid. Testeren in Friesland vóór 1550* (Leeuwarden 1994) 73-174, ald. 157.
- Kroniek Wittewierum*, 494-499.
- J.A. Mol, "Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580", in: idem (ed.), *Zorgen voor zekerheid*, 175-214, ald. 188; Noomen, "Consolidatie", ibidem, 148. Dit bericht is trouwens één van de eerste vermeldingen dat aanzienlijke leken in het Friese gebied in een klooster werden begraven.
- De vertaling van deze passage door Jansen en Janse, *Kroniek*, 497, lijkt mij minder juist. "..., *ne scisma fieret*" zou ik willen zien als redengeving voor de *exclamatio* van de parochianen van Holwierde, en "*scisma ... propter duas villas Crewirth et Amewerth*" vertaal ik als "onemigheid vanwege (de afsplitsing van) de buurschappen Krewerd en Arwerd". De - overigens te vrije - vertaling van deze passage door W. Zuidema en J. Douma, *Kronieken van de abdij Bloemhof te Wittewierum* (herdr. Groningen 1974) 257, levert op dit punt een begrijpelijker tekst dan die van Jansen en Janse.
- Interessant is nog dat Tyadeke het klooster deze rechten gaf "omdat belangrijke goederen van het huis Krewerd aan het klooster waren gekomen". Ze lijkt daarmee te bedoelen dat het logisch was, dat het collatierecht aan het klooster kwam, omdat het klooster zoveel onroerend goed in de parochie had verkregen. Dat er tussen Wittewierum en Rozenkamp nog een gemeenschap van goederen bestond blijkt ook uit de passage over het begrafeningsgeld voor Menko jr: *Kroniek Wittewierum*, 497.

26. OGD, onechte stukken, 4.
27. GDW, nr. 2127-2129, 3096. Zie voor het ideologisch klimaat, waarin dergelijke pretenties opkwamen recent: P.N. Noomen, "Suffridus Petrus en de Friese identiteit", in: *Mythe en geschiedschrijving in Nederland en Friesland*, thema nr. van *It Beaken* 56 (1994) 146-187, ald. 167.
28. Een grote medezeggenschap van leken in de collatie kwam frequent voor; als het collatierecht bij een klooster berustte moest men vaak wel een kloosterling als pastoor kiezen. De proost van Loppersum, de schoonvader van Menko jr, stichtte volgens hetzelfde verhaal zo een kapel, waarin hij een Wittewierumer kanunnik aanstelde: *Kroniek Wittewierum*, 495. Zie voor deze problematiek recent: Mol, *De Friese huizen van de Duitse orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991) 76-83.
29. De onechte oorkonde noemt Haio Ripperda uitdrukkelijk "arcium in Wytwerd et Dyckhusen nobilis possessor". Een andere onechte oorkonde, die van 5 januari 1237 zou dateren, kent het collatierecht van de kerken van Farmsum, Weiwerd, Heveskes, Oterdum en Meedhuizen zo toe aan Bolardus Ripperda, "nobilis haereditarius arcis in Farmsum": OGD, onechte stukken, 3.
30. Zie voor de bovenstaande, historisch zekere, genealogische gegevens: W.J. Formsa e.a., *De Ommelander borgen en steenhuisen* (Assen 1973) - hierna OBS - 322, 389, 399, 479. Dat Hiddeke van Oosterwytwerd een dochter was van Sjabbe te Garweer, wordt alleen in traditionele genealogieën vermeld, maar is wel waarschijnlijk omdat ook een zoon van Focke Ukena en Hiddeke de naam Sjabbe te Garweer kreeg (met dank aan drs. R.H. Alma).
31. Provinciale Bibliotheek van Friesland, handschr. Gerlich Doys († 1685), "Libri quattuor continentes deductiones genealogicas variarum familiarum nobilium" II, 101, 199.
32. W.J. Formsa, "De proosdij van Loppersum en het indultum der zeven kerspelen", in idem, *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers. Opstellen over de Groninger geschiedenis* (Assen 1988) 36-48, ald. 38-39.
33. Zo bijv. verschillende heerden in de rechtstoel Leermens-Eenum en Rypster- en Odingehuisterclauw in de rechtstoel Loppersum-Wirdum: *Het claveboek van Johan Tiassens*, uitg. door L.H. Bruins. Uitg. Hist. Kring De Marne (Leens 1986) - hierna *Claveboek Tiassens* - 93 e.v., 105 e.v.
34. De bedenkers van deze fictie moeten bij de Ripperda's en de eigenerfde familie In den Ham gezocht worden. In ander verband kom ik op deze kwestie terug.
35. Voorbeelden zijn in Hunsingo Van Ewsum-Onsta; en in Westergo Liauckema-Siaerda-Herema: Noomen, "Consolidatie", 106-107, 140.
36. Ik laat Arwerd nu buiten beschouwing.
37. RAG, Farmsum, reg. 135 (1464 mrt. 10); R.P. Cleveringa, *Clauwgeruchtigde Ommelander heerd en de eisch van gegoedheid van den reder*. Verh. KNAW, afd. Letterk. NR 69/3 (Amsterdam 1963) 29-30.
38. OGD, 918. Dat hij een aanzienlijk man was, blijkt uit het feit dat hij een zegel bezat.
39. Everts vrouw Amke sproot echter uit een eerder huwelijk van Focko Ukena.
40. Zij was een dochter van Eggerik Ripperda uit zijn eerste huwelijk, met een dochter Tho Godlinze (OBS, 134); daarna hertrouwde Eggerik met Aleyd van Buckhorst (OBS, 322). Zie verder bij noot 78.
41. RAG, Farmsum, reg. 244 (1508 juni 28). Ook andere goederen van Evert Sickinghe kwamen door zijn kinderloosheid uiteindelijk aan de familie Ripperda (OBS, 479). Later behoorde de heerd gedeeltelijk aan Evert Clant, gehuwd met Ulske Kater, een dochter van Luert Kater en Bawe Ripperda. Zij woonden op de Tackenberg in Garmerwolde, die zij verkochten aan Coppen de Mepsche (OBS, 124). Mogelijk was bij deze verkoop ook Bonnemaheerd
- inbegrepen: die behoorde later namelijk aan Coppen de Mepsche op Tackenberg.
42. Staatsarchiv Aurich, Kontraktenprotokollband Emden, Rep. 234, Bd. 1 (1520 mrt. 12), met dank aan drs. E. de Boer. De vraag rijst of de Eyse Grevius die een deel van Bonnema bezat (zie K.01) dezelfde is als Eyse Grevinge (zie voor deze OBS, 208).
43. RAG, Farmsum, reg. 179 (1477 dec. 13).
44. RAG, Farmsum, reg. 379 (1550 aug. 13).
45. RAG, Farmsum, inv.nr. 9, pag. 16r-v, opgave van de goederen die Lyse Rengers erfde van haar grootmoeder Hisse Tuwinga (z. jr.)
46. Zie voor de vererving van dit goed binnen de familie Rengers: D.J. Wijmer, *De familie Rengers, 1400-1550. Van stadspatriciaat tot Ommelander adel* (Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1986).
47. Ook de localisatie van Bonnema en Steenhuisterheerd en van de "Ompteda-Rengers"-heerd blijft trouwens een intrigerend probleem. Formsa, OBS, 197-198, situeerde Bonnema waar in dit Boerderijenboek Steenhuisterheerd wordt gezocht, en omgekeerd. De erfgenamen Rengers hadden in 1630 twee heerden in Kwerd: de grootste lag ten noorden van het kerkhof en zou volgens dit Boerderijenboek identiek zijn met Steenhuisterheerd, de kleinste lag ten zuiden van het dorp. Opmerkelijk (en weinig waarschijnlijk) is nu, dat geen van deze twee boerderijen de "Ompteda-Rengers"-heerd ten noorden van het kerkhof was: de Steenhuisterheerd (K.02) ligt weliswaar ten noorden van het kerkhof, maar was in 1464 geen eigendom van Rengers, doch van de erfgenamen Ukena; van de andere klopt de ligging ten zuiden van het dorp niet. Tenslotte is er het probleem hoe de huister (of "motte"?) op Steenhuisterland ten oosten van 't Noorn (OBS, 198) moet worden geduid. Verschillende oplossingen zijn denkbaar, maar geen daarvan bevredigt.
48. Bijgaand kaartje is ontleend aan de reconstructies van ing. L.E. Bos.
49. I.H. Gosses, "De Friesche hoofdeling", in: idem, *Verspreide geschriften* (Groningen 1946) 402-450.
50. Zie bijv. O. Brunner, "Friede und Fehde", in: idem, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Oesterreichs*. 5e dr. (Wenen 1965) 1-110.
51. Terecht wees R.H. Alma, "De Ommelander adel in de late middeleeuwen", *Virtus. Bulletin van de Werkgroep Adelsgeschiedenis* 2 (1994-1995) 23-33, er recent op dat de term hoofdeling in de Ommelanden in de 15e eeuw uitsluitend werd gehanteerd voor de bezitters van machtsposities in slechts 26 dorpen. Men kan hen beschouwen als de bovenlaag van de Ommelander adel. Ik behandel hierna ook slechts de belangrijkste adellijke machtsposities in onze streek, maar gebruik de term "hoofdeling" in iets ruimere zin.
52. OGD, nr. 254 (1317 aug. 14).
53. OGD, nr. 378 (1344 apr. 24).
54. OGD, nr. 630 (1375 jan. 13). Zie voor Menko Bernama's (waarschijnlijke) heerd noot 136 hierna.
55. A.S. de Blécourt, "Peie Eelkama", in: idem, *Oldambt en Ommelanden. Rechtshistorische opstellen* (Assen 1935) 1-49, ald. 7.
56. OGD, nr. 690 (1381 apr. 8).
57. RAG, Farmsum, reg. 155 (1469 febr. 24). In 1426 procedeerde Elbet Bouwta tegen Edze Tuinga over landen die door Edze's moeder verkocht waren: UB Groningen, handschr. PEJP 30, p. 71. Of Herman Bouta te Holwierde, in leven voor 1459 (GAG, charters Veenkantoor, Reg. Feith, 1469.8), een echte Bouteda was, of een bastaard of pachter op Boutaheerd is onduidelijk.
58. RAG, Farmsum, reg. 220 (1499 mei 10): "Bowtenheerd te Hohweerde"; ibidem, inv.nr. 1007 (1630 mrt. 15): "Boldenheert"; ibidem, inv.nr. 275 (1631 juni 17); ibidem, inv.nr.

- 1007 (1631 juni 18): "Boltenheerdt, viertich grasen binnen, ende acht grasen buitendyx onder den clockenslach Holwierde". Zie voor vererving Wijmer, *De familie Rengers* (1986), en voor de meiers in de 16e eeuw noot 159 hierna.
59. RAG, Farmsum, reg. 33 (1412 nov. 1). Er behoorde toen 18 grazen land bij. De abt van Feldwerd en de pastoor van Holwierde zegelden de koopbrief.
  60. Zie voor Ballingeheem hierna bij noot 128.
  61. Het latere Ripperda-stamhuis te Farmsum werd waarschijnlijk pas in de 14e eeuw (door huwelijk?) verworven van de oude proostenfamilie. De relaties met Holwierde lijken ouder: *Kroniek Wittewierum*, 367 (1247: vete van een Rippert rond Holwierde) en 415 (1268: Rippert van Nansum); vgl. *OBS*, 165 (1452: Ripperdaheerd te Nansum) en noot 21 hierboven.
  62. H.O. Feith, *Register van het archief van Groningen* (Groningen sinds 1853) 1428.9 en 1429.10; R.P. Cleveringa, *Ontwikkelingslijnen van het rechtsbestel der stad Appingedam* (Groningen 1927) 56; idem, *Overrechers in Stad en Lande* (Groningen 1941) 79.
  63. *OBS*, 110-111.
  64. Zij pretendeerden wel dat zij vanouds de enige collatoren waren: zie noot 26. In de 13e eeuw hadden meerdere parochianen echter grote zeggenschap (zie noot 24), in de Nieuwe tijd waren er meerdere collatoren (zie de beschrijving van de boerderijen).
  65. *GDW*, nr. 371. Opmerkelijk is dat de pastorie een gedensteen uit 1561 bevatte, gelegd door de abt van Feldwerd: *GDW*, nr. 369. Van Feldwerder collatierechten is evenwel nooit sprake.
  66. RAG, handschr. i.q. nr. 192, fol. 6.
  67. *OBS*, 79. Op zijn grafscript wordt hij hoofdtegenwoordig genoemd. Remmert was volgens de traditionele genealogieën (met dank aan drs R.H. Alma) een zoon van Jelteke Gaykens te Bierum, dijkrechter en kerkvoogd. Deze laatste werd in 1498 door graaf Edzard ter gijzeling opgeroepen: Johan Rengers van ten Post, *Werken*, uitg. door H.O. Feith (Groningen 1852-1853); zie voor hem ook RAG, Kloosterarch., reg. 954 (1510 mrt. 10), 989 (ca. 1520).
  68. Damen, *Benediktijnenkloosters*, 78.
  69. De wapens van de Alberda's, Fraeylema's - en ook van de Aulsema's - zijn (vrijwel) gelijk. Hun relatie met de 16e-eeuwse Van Berums loopt waarschijnlijk langs de vrouwelijke lijn, omdat Van Berum een ander wapen heeft.
  70. Opvallend is dat Alberda's en Fraeylema's erven van Jacob Grovens waren, en zowel in Bierum en omgeving als in Slochteren goederen hadden. Ook de Aulsema's waren erfgenenamen van Grovens-Sluchtinge en hebben redgerrechten in de Vierburen.
  71. De relatie Sluchtinge-Alberda-Fraeylema blijkt o.a. uit het volgende. In haar huwelijkscontract van 1494 met Johan Thedema heet Reneke Alberda een nicht van Eteke Sluchtinge (RAG, Lewe, reg. 52). De ruil tussen Etekes vader Ebbe Sluchtinge en Aywet en Duert Alberda in 1465, waarbij Ebbe buitendijks land behorende bij "hoeren wyerden ende hoff toe Berum" kreeg en de Alberda's "de helft van Fraeylemaheerd, gelegen toe Sluteren" (RAG, Kloosterarch., reg. 477) betrof hoogstwaarschijnlijk een herschikking van goederen uit één erfenis.
  72. Een latere aantekening bij de clauwbrieff van Oosterwijtwerd (*Clauweboek Tiassens*, 127; vgl. *OBS*, 79, 363) vermeldt dat een in 1464 (RAG, Farmsum, reg. 135) en 1472 (inniddels overleden: RAG, Kloosterarch., 549) vermeldde Remmert tho Berum de zoon van een Lumme Fraeylema was; waarschijnlijk was deze Remmert een voorvader in vrouwelijke lijn van de bovengenoemde Remmert van Berum (vgl. noot 67 en 69).
  73. Drs. R.H. Alma bereidt een studie over deze groep families voor. Ik dank hem voor zijn inlichtingen. Zie voor Alberda ook hierna, noot 83.
  74. RAG, Kloosterarch., 294 (1452 apr. 11).
  75. R.H. Alma, Groninger patriciaat, sub 8.21.
  76. *OstfrUB*, nr. 1632 (1499 aug. 2).
  77. *OstfrUB*, nr. 1470 (1495).
  78. De zogenaamde Huiskroniek van Sweder Schele († 1639), dl. I, 550 (met dank aan drs. R.H. Alma). Zie voor deze kroniek A. de Bakker, "De handschriften van Sweder Schele van het Weleveld", *Jaarboek Twente* 30 (1991) 83-94, en C. Gietman, "Het adellijk bewustzijn van Sweder Schele tot Weleveld", *Overijsselse Historische Bijdragen* 107 (1992) 83-114.
  79. Zie bijv. de *Tegenwoordige Staat, 21e deel, vervattende het vervolg der beschrijving van Stad en Lande* (Amsterdam 1784) 352; en *GDW*, nr. 1321A.
  80. Vriendelijke mededeling van drs. R.H. Alma. Bewe komt veel voor in het cartularium van Feldwerd: S. Hiddema en C. Tromp e.a., *Inventaris van archieven van kloosters in de provincie Groningen* (Groningen 1989) 651.
  81. W. Bergsma en E.H. Waterbolk (ed.), *Kronieke van een Ommelander boer in de 16e eeuw* (Groningen 1986) 13; De Olde, "St.-Pancratius", 7 (facsimilé).
  82. *GDW*, nr. 323. Tegenwoordig met onjuiste kleuren.
  83. *Kroniek Wittewierum*, 367 (1247); zie ook de noten 21, 61 en 73.
  84. Bijv. Sluchtinge, Alberda, Fraylema en Tho Berum in Bierum.
  85. Bijv. de familie van Tyadeke van Krewerd, en Bouteda in Holwierde.
  86. Bijv. Oosterwijtwerd-Ukena-Ripperda te Oosterwijtwerd en Krewerd; Godlinze-Ripperda; Ompteda-Fratema-Tuwinga-Rengers te Krewerd.
  87. Bijv. de aankopen door Sluchtinge van de Bierumer uiterdijk.
  88. "Jonkeren to Nansum: 't wapen van Nansums een ruiter te paard als dat van Ripperda's": H.O. Feith (ed.), *Nobiliarium Groninganaum van Wilhelm Coenders van Helpen* ('s-Gravenhage 1886) 81.
  89. Zie de noten 21, 61, 83 hierboven.
  90. *GDW*, nr. 372; *OBS*, 165.
  91. R.H. Alma, Groninger patriciaat, sub 8.21. Over de bovengenoemde families Tho Godlinze, Tho Nansum en Sigers bereidt drs. R.H. Alma een publicatie voor. Ik dank hem voor het beschikbaar stellen van gegevens.
  92. RAG, Kloosterarch., reg. 622, 905; RAG, Ewsum, (nieuw) inv.nr. 539, 541, (oud) reg. 94, 95; *Clauweboek Tiassens*, 96, 97, 103, 104, 128.
  93. Cleveringa, *Clauwgerichtigde heerd*, 29, 69; vgl. noot 137 hierna.
  94. B.W. Siemens, *Historische atlas van de provincie Groningen* (Groningen 1962); idem, *Toelichting bij de Historische atlas* (Groningen 1962).
  95. G. Despy, "L'exploitation des curtes en Brabant du 9e siècle aux environs de 1300", in: W. Janssen en D. Lohrmann (red.), *Villa-Curtis-Grangia*. Beihefte der Francia 11 (München 1983) 185-204, ald. 193-197. Zie voor Noord-Nederland bijv.: J.A. Mol, "Aduard 1192-1594. Een korte geschiedenis van het klooster", in: *Eén klooster, drie dorpen. Geschiedenis van Aduard, Den Ham en Den Horn* (Bedum 1992) 19-36, ald. 21; en P.N. Noomen, "Middeleeuwse ontwikkelingen in Rolderdingspel", in: J.G. Borgesius e.a. (red.), *Geschiedenis van Rolde* (Amsterdam 1993), 83-114, 372-377, ald. 104 (m.b.t. het klooster Assen).
  96. *AASS*, 30 juli. Archeologisch onderzoek naar Feldwerd is gewenst.
  97. RAG, Kloosterarch., reg. 796 (1491 juli 28); 1008 (1523 oct. 1).
  98. Watum wordt ook als "voorwerk" vermeld: Boersma, "Hoogwatum", 203.
  99. Voorbeelden zijn de voorwerken van de kloosters Aduard en Lidlum.

100. Over Watum bestaan verschillende misverstanden (vgl. Boersma, "Hoogwatum", 203). Volgens de kaart van Siemens zou de kapel evenals het voorwerk in de parochie Bierum hebben gelegen. Dit is onjuist. Inderdaad liep de grens tussen Bierum en Holwierde langs de bochtige sloot vanaf Garbendeweer naar het noorden (RAG, Provinciale atlas van 1727, blad 72). Daar waar deze sloot echter op de huidige slaperdijk stuit, liep de grens waarschijnlijk ongeveer langs de dijk naar het noorden, om tussen Hoogwatum en de kapel de zeedijk te bereiken. De kapel komt daarmee in Holwierde te liggen. Dit blijkt allereerst uit de kerkenlijst van 1475, die de kapel onder de proosdij van Farmsum noemt: *OstffUB*, nr. 961. Verder blijkt het uit de aanspraken op de kapel door de kerk van Holwierde in 1568 en uit de vermelding in 1510 van 8 roeden dijk in het kerspel Holwierde, ten westen van de Sancter Claweskapel: RAG, Kloosterarch. 954. De kapel lag ook niet op land van het klooster Rozenkamp, zoals Siemens meende. Hoewel de omgeving van de kapel, tussen de zee- en de slaperdijk, in de provinciale atlas van 1727 wordt afgebeeld, blijkt niet dat het eigendom van Rozenkamp was. Bij het geschil over de kapel in 1568 was Rozenkamp dan ook niet betrokken.
101. C. Tromp (red.), *Groninger kloosters* (Assen 1989) 50.
102. *Kroniek Wittewierum*, 51.
103. W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1290)* (Münster 1974) 80. Vergelijk bijv. de aanduiding Klein Aduard voor Aduards dochterklooster te Sint Annen.
104. *Kroniek Wittewierum*, 121. Zie voor dijkonderhoud ook bij noot 109 hierna.
105. *Kroniek Wittewierum*, 30-31.
106. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen*, 80.
107. RAG, Kloosterarch., reg. 953 (1510 mrt. 4). Ik volg hier een suggestie van ds. E. de Boer.
108. Zie voor 1337: Formisma, "De stad Groningen en de Friese landen. Staatkundige hervormingen", in: idem, *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers* (Assen 1988) 1-22, ald. 19; voor 1594: Damen, *Benediktijnerkloosters*, 125.
109. Vgl. noot 104 hierboven.
110. RAG, Kloosterarch., reg. 366 (1457 juni 28).
111. RAG, Kloosterarch., reg. 278 (1450 juni 23); Damen, *Benediktijnerkloosters*, 106.
112. RAG, Kloosterarch., reg. 294 (1452 apr. 11).
113. RAG, Kloosterarch., reg. 451 (1463 juni 28); 568-569 (1474 mrt. 5).
114. Het Feldwerder en Wittewierumer land op de noordelijke Godlinzer uiterdijk, dat aansloot bij de Feldwerder voorwerken Den Hoorn, Kolhol en het Zandstervoorwerk van Wittewierum laat ik hier verder buiten beschouwing. Zie bijv. de *Boerderijenboeken* van 't Zandt en Uithuizermeeden; Damen, *Benediktijnerkloosters*, 107; RAG, Kloosterarch., reg. 956 (1510 sept. 22).
115. RAG, Kloosterarch., reg. 997 (1521 dec. 20).
116. RAG, Kloosterarch., reg. 766 (1489 jan. 21). Het lag ten zuiden van de weg naar het klooster en grensde dus waarschijnlijk aan het corpusland. Een dochter van pastoor Bewe Mensema kreeg bij haar intrede in Feldwerd land onder Scharmer en renten te Zeerijp en Godlinze mee: RAG, Kloosterarch., reg. 979 (1518 mei 11).
117. Resp. RAG, Kloosterarch., reg. 612 (1477), 624 (1478; vgl. reg. 690), 797 (1490; vgl. reg. 134); 558 (1473); 893 (1502).
118. RAG, Kloosterarch., reg. 1008 (1523 oct. 1).
119. RAG, Kloosterarch., reg. 407 (1460), 425 (1461), 455-456 (1464: gekocht van Sippe te Berum, wrsch. de vader van Gayke Sippens, vgl. noot 66), 457 (1464), 467 (1464), 477 (1465: ruil met zijn verwanten Alberda, zie noot 71), 484 (1466), 519 (1469), 526 (1469), 549 (1472: gekocht van de weduwe van Remmert te Berum, zie noot 72), 554 (1472), 586 (1475), 607 (1477: gekocht van een dochter van Sippe te Berum), 645 (1479), 646 (1479).
120. RAG, Kloosterarch., reg. 761 (1488), 815 (1493), 857 en 864 (1498), 930 (1505).
121. De namen *Addyngheweer*, *Bredeweg*, *het Butke*, *Emenvenne*, *Gaerevenne*, *bij Klynckhoppen*, *Langheweer*, *het Oertken*, (*Grovens*)*poelen*, *de Tyochen* en *Watumergroen* komen alle zowel voor in de schenkings- en verkoopakten van de Grovens (1488-1505) als in de brieven van aankoop door het klooster (1491-1520). Kleinkoppen zelf werd trouwens niet door Feldwerd verworven, zoals Damen, *Benediktijnerkloosters*, 78, meende; het behoorde niet tot Bierum, zoals Siemens meende, maar tot Spijk: zie bijv. *GDW*, 3461.
122. RAG, Kloosterarch., reg. 797 (1491), 806 (1492), 810 (1493), 854 (1497), 868 (1499), 880 (1500), 896 (1502: land van de St.-Stevenskerk van Holwierde), 898 (1502: gekocht van Gayke Sippens, vgl. noot 66), 904 (1502), 946 (1507: uiterdijk van de kerk), 953 (1510: uiterdijk van Rozenkamp), 954 (1510: aanwas van de Ripperda's), 989 (1520: ruil met de kerk van Bierum).
123. GAG, Fraterhuis, reg. 114 (1465 sept. 13); ibidem, reg. 147 (1469 oct. 17).
124. *Clauwehoek Tiassens*, 125, anno 1620; vgl. de beschrijving van B.13a in dit boek.
125. GAG, Fraterhuis, reg. 146 (1469 oct. 3). Siemens kleurde abusievelijk het noordelijke i.p.v. het zuidelijke deel van Heruma als kloostergoed in.
126. RAG, Kloosterarch., 1008 (1523 oct. 1); vgl. E. de Boer in de inleiding tot de beschrijving van de boerderijen.
127. GA Kampen, (inventaris Don II) inv.nr. 363 (Huis Bergh nr. 46); zie voor deze heerd ook: UB Groningen, handschr. PEJP 67, f. 29 (1579). Een open vraag is verder nog, hoe in het archief van de Duitse Orde de brief van verkoop door *Peter Hermansz up den Ness* te Holwierde van grasland in Katmis uit 1488 is terechtgekomen; P.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitse orde, balije van Utrecht, 1200-1811* (Utrecht 1955/1982) inv.nr. 2282. Het dichtstbijzijnde Ordeklooster lag in Bunne in Drenthe. De archiefinventaris verwacht de Nes bij Holwierde met Nes bij Akkrum.
128. Johan Rengers van ten Post, *Werken* I, 282-283.
129. *OGD*, nr. 370 (1342 aug. 3).
130. E.H. Roelfsema, *De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen* (Groningen 1928) 23, 39. Tromp, *Kloosters*, 95, is op dit punt onvolledig.
131. Bijv.: R.P. Cleveringa, *Ontwikkelingslijnen Appingedam*; idem, *Gemeene landswarf en hoofdmannenkamer* (Groningen 1934); idem, *Overrechters*; idem, *Clauwgerechtigde heerd*; A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden* (1935); J. Ph. de Monté Verloren, *De rechterlijke organisatie van Humsterland en die van de Marne in de middeleeuwen* (Utrecht 1948).
132. *Kroniek Wittewierum*, 415.
133. Andere heerlijke rechten, zoals de jurisdictie op buurschapsniveau, het overrecht en de jurisdictie in de sfeer van de waterstaat laat ik hier buiten beschouwing.
134. Wél had kloostergoed dat pas in de latere middeleeuwen was verworven soms redgerrecht: dat rustte er dan al op toen het nog particulier land was en bleef er ook nadien op rusten. Een voorbeeld is Het Maarhuis (G.20); vgl. de noten 91 en 118.
135. Hommenheerd op de Nes blijkt later in de parochie Bierum te liggen. De middeleeuwse situatie is onduidelijk.
136. Waarschijnlijk woonde hier in 1375 Menko Bernama. De wisseling -inga/-ema is in het Oudfries gebruikelijk; vgl. ook noot 149.
137. RAG, Farmsum, reg. 383 (1551 juli 18); Cleveringa, *Clauwgerechtigde heerd*, 69: Nanneke Alberts en Geerttyen zijn vrouw verkopen aan Unyko Ripperda "alzo daene vryheyt, rechticheyt, heerlicheit als up oere arve ende heerde landes gheleghen to Catmyse, gheheten dat Hoeghe Heem offte Herema heerd anders ghenoeemt, vallen moeghen; dat zy: redgerrecht,

- dyckrecht oft wat recht dat wesen mach, nyet daarvan uutghesundert dan allene dat ghestoelte in der kercke en to dessen heerd behoerende, zal blyven by den heerde voorschreven*". Zie voor Eppo Herema noot 92.
138. Cleveringa, *Clauwgerechtigde heerd*, 30-31; *Claueboeck Tiasens*, 129. De toerbeurt van Bonnema wordt in deze versies afwijkend opgegeven, zonder dat dat echter voor de frequentie verschil maakt. De juistheid van laatste versie wordt bevestigd door de slijtingen vanaf 1600: RAG, handschr. i.f. nr. 175b.
  139. RAG, Farmsum, reg. 135 (1464 mrt. 10); uitgegeven door Cleveringa, *Clauwgerechtigde heerd*, 29-30.
  140. Het is niet uitgesloten dat er tussen 1464 en 1600 kleine wijzigingen in de volgorde zijn aangebracht. Zo stelt een getuigenverklaring uit 1481 dat "dat rescop to Wydwert" ging "umme mitter zunne" over resp. "Krewert, Juckwert, dat slot (te Oosterwiltwerd), Aenboelsmaheert (aldaar), Sybeldeweer, den Nes, tho Katmens": RAG, Ommelander arch., inv.nr. 51, reg. 106. Ook aantekeningen in de verschillende versies van de clauwbrieff (zie vorige noot) en de slijtingslijsten voor 1600 (bijv. RAG, handschr. i.f. nr. 175b; Farmsum, inv.nr. 926) hebben nu en dan afwijkende gegevens.
  141. *Claueboeck Tiasens*, 122-126.
  142. Op vergelijkbare wijze werkten in 1659 de machtsverhoudingen door in de indeling in "delen" of onderkwartieren: W.J. Formsma, "Jonkers en boeren op de Ommelander landdag in de eerste helft der 18e eeuw", in: idem, *Geschiedenis*, 115-141; en Feenstra in dit boek.
  143. *Claueboeck Tiasens*, 97. Siemens, *Toelichting*, 57, meende dat enkele heerden op de uiterdijk van de Vierburen onder nog weer een andere rechtstoel - het Eesterrecht - vielen; in 1483 getuigde de pastoor van Godlinze samen met anderen echter dat de Godlinzer uiterdijk geheel onder de Vierburen (de rechtstoel *Godlynse*) hoorde: RAG, Kloosterarch., reg. 693 (1483 jan. 16).
  144. Zie voor deze problematiek recent: Noomen, "Consolidatie", 79, 86.
  145. Zie bijv. het Hooge Heem in Katmis, zie noot 137.
  146. OGD, 378 (1344 apr. 24).
  147. Zie voor de betekenis van het woord "hof" in "Hofsetenclowa": P.N. Noomen, "De middeleeuwse namen op -hove en -hafe in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland", in: N.R. Arhammar e.a. (red.), *Fryske Nammen* 8 (Leeuwarden 1989) 23-52, ald. 34.
  148. Er staat *Thriftath*, lees wrsch. *Thrifliath*, "Drievliet": W. de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen 1946) 232. Niet te verwarren met de bovengenoemde gelijknamige heerd in Katmis in de rechtstoel Oosterwiltwerd.
  149. W.J. Meeuwissen, *Inventaris van het familiearchief Heerkeens*. Uitg. Rijksarch. Overijssel (Zwolle 1982) inv.nr. 1021-1022 (acte uit 1590). De ligging in het Uiteinde klopt met de vermoedelijke localisatie van de clauw Thrifliath in het noorden van Holwierde. De wisseling -inga/-ema komt vaker voor, vgl. noot 136.
  150. Ook de Feldwerder abt Lyuppoldus, onwettige zoon van Egbold van Berhusum, kwam uit deze buurschap: *Friesische Papsturkunden aus dem vatikanischen Archive zu Rom*, hrsg. von H. Reimers (Leeuwarden 1908) 69-70 (1344 jan. 22).
  151. Zie noot 63.
  152. Zie de noten 57 en 59.
  153. P. Keuning, *Kinderen in verstand en in boosheid. Van menschen uit het Groningerland*. 7e dr. (Groningen 1975) 76.
  154. *GDW*, nr. 1321A.
  155. Een overzicht van de ontwikkeling van het beklemrecht geeft: W.J. Formsma, *Beklemrecht en landbouw*. *Historia Agriculturae* 13 (Groningen 1981).
  156. N.E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen 1966) 113; Formsma, *Beklemrecht*, 22, 24.
  157. Toevallig overgeleverde gegevens bevestigen soms dergelijke reconstructies. De 19 grazen aan de Heekt van de heerd de Kuil (H.39) bijv. werden ook in 1595 al begrensd door Ballingeheem en land van de kerk (vicarie) van Holwierde en van Nijenklooster: H.O. Feith, *Warfconstitutiën*. *Verhandelingen PEJP VII* (Groningen 1863) 184; Cleveringa, *Appingedam*, 119.
  158. Zie verder de toelichting op de beschrijving van de boerderijen door E. de Boer.
  159. H. Deiter, "Urkunde vom Jahre 1570, das kloster Barthe betreffend", *Jahrbuch Emden* Bd. 5, 1. Heft (Emden 1882) 140-143; dit als correctie op: D.A. Middelburg Bolt en W.T. Vleer, *Familieboek Bolt* (Amsterdam/Hardegarrijp 1955) 25. Van een *olde Johan Bolte* in de buurt van Appingedam is al sprake in 1567: RAG, stukken Claes ten Buer, inv.nr. 10, oud Reg.Feith, 1567.61a.
  160. *GDW*, nr. 951, 965-966, 970-972.